

XXV ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ім. І. Б. МЕДВИНСЬКОГО (18–19 травня 2025 р.)

18–19 травня 2025 р. в Києві Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Вааду України та єврейської громади м. Дюссельдорф провів фінальну частину XXV Всеукраїнського конкурсу дослідницьких і творчих робіт «Історія і уроки Голокосту».

Щиро вітаємо талановитих учасників ювілейного конкурсу, який щороку об'єднує небайдужу молодь з усієї України в прагненні пам'ятати, досліджувати та осмислювати трагедію Голокосту.

Переможці XXV Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського

Дослідницька секція:

I місце — Яцеленко Яна, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область

II місце — Янішевська Дарія, м. Звенигородка, Черкаська область

III місце — Дустова Каріна, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область

Просвітницька секція:

I місце — Меньшикова Катерина, м. Одеса

II місце — Цибулька Софія, м. Первомайськ, Миколаївська область

III місце — Муха Ірина, м. Яворів, Львівська область

Художня секція:

I місце — Коверніченко Анастасія, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область

II місце — Захожа Христина, м. Костопіль, Рівненська область

III місце — Савицька Анастасія, м. Вознесенськ, Миколаївська область

Учасники конкурсу

Вітальне слово Анатолія Подольського

Літературно-творча секція:

I місце — Билюк Роман і Патюк Софія, с. Радовель, Житомирська область

II місце — Чала Бьянка, м. Білицьке, Донецька область

III місце — Кураш Дарина, м. Остер, Чернігівська область

Цьогорічний конкурс відбувається за підтримки єврейської громади Дюссельдорфа в рамках проекту «Стежками пам'яті», а також Будинку Герхарда Гауптмана, Вааду України та Посольства Держави Ізраїль в Україні.

Дякуємо всім учасникам, педагогам і партнерам за важливу спільну справу — збереження історичної пам'яті.

Інформація: УЦВІГ

Пропонуємо вашій увазі відгуки учасників.

Гімназистка 8-Б класу Юлія Олійник стала лауреаткою XXV Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського.

Юлія Олійник під час захисту конкурсної роботи

«Конкурс став для мене важливим етапом особистісного й творчого зростання. Працюючи над художньою роботою, я глибоко дослідила історію Голокосту, а особливо детально — Марти Вінтер-Горен, чия книга-автобіографія «Донечка, про яку ми завжди мріяли» справила на мене сильне враження.

Цей досвід збагатив мої знання та дав змогу розвинути себе як особистість глибше. Захист проекту залишив лише теплі та щирі емоції — тепла атмосфера та доброзичлива критика, яка заохочує працювати!», — розповіла Юлія Олійник.

Пишаємось досягненням нашої гімназистки і бажаємо нових творчих здобутків!

Інформація: допис у фейсбуку Галини Корнієнко

...ми — фіналісти XXV Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту». На цьому конкурсі ми представляємо не лише найкращий заклад освіти — Борщівський ЗЗСО I-III ступенів імені Ярослава Горошка, а в цілому Тернопільщину. Адже у фіналі є учні та вчителі історії з 13 областей нашої незламної України. Ми дякуємо ЗСУ за можливість бути у столиці та представляти історичну минувшину серед найкращих в Україні дослідників та їхніх наукових керівників, моїх добрих колег-істориків!! Дякуємо УЦВІГ за запрошення. Тож презентую Вам мою юну дослідницю Анну Попсуйко. Дякую її батькам за виховання, а особливо пишаюся тим, що ця учениця — внучка Романа Микитовича, нашого колеги, який зараз на заслуженому відпочинку. Ми працювали у школі, а це понад 15 років спільної праці, для навчання та виховання справжніх патріотів нашого закладу освіти... Роман Микитович завжди переймався перемогами учнів у історичних конкурсах, давав слушні поради, бо і сам знає та цікавиться історичними подіями. Газети та нові факти у нього завжди були і є під рукою. А сьогодні його внучка серед найкращих у Тернопільській області і Україні в цілому, тож упевнена, Ви горді з того, адже, впевнена, мріяли про це неодноразово. Захист учениці був на найвищому рівні, ми отримали схвальні відгуки та рекомендації журі конкурсу. Я дуже пишаюся своєю ученицею. Нам вдалося відвідати музеї Києва та побувати на екскурсії найкращими місцями серця України. По-особливому вдалося поспілкуватися з колегами-історикоманіями Анною Сизовою, Іриною Могилою, Ларисою Пишною та багатьма іншими. Я дякую, що Ви є у моєму житті. Дякую усім, хто за нас вболівав, підтримував та мотивував, для нас це особливо важливо.

Анна Попсуйко і Лілія Волянчук

Інформація: допис у фейсбуку Лілії Волянчук

Вознесенський ліцей «Інсайт» мали честь представляти на фінальній частині конкурсу Анастасія Савицька, учениця 11-І класу, та вчителька історії та правознавства Олена Анатоліївна Савицька. За підсумками конкурсу Анастасія Савицька виборола почесне 3-тє місце у секції «Художні роботи» зі своїм проєктом «Маленький вогник».

Вітаємо всіх конкурсантів і наукових керівників із перемогою і бажаємо подальших звершень!

Нам надзвичайно приємно було побачити вже знайомих колег і познайомитися з новими! До нових зустрічей у нових проєктах УЦВІГ!

Хотілося б висловити величезну подяку організаторам конкурсу п. Ользі Лімоновій, п. Жанні Подільській, п. Віталію Боброву та вельмишановному журі п. Віталію Нахмановичу, п. Марині Богуш, п. Наталі Горбач, п. Ірині Климовій, п. Наталі Герасим і особисто директору УЦВІГ п. Анатолію Подольському! Без Вас, Ваших порад і неоціненного досвіду не було б цього вже XXV конкурсу учнівських робіт. Величезна вдячність і шана Вам за Вашу працю! Процвітання і успіхів УЦВІГ!!!

Інформація: допис у фейсбуку Олени Савицької

Дякуємо Українському центру вивчення історії Голокосту за прекрасну організацію заходу, надзвичайну атмосферу, підтримку творчих ініціатив, розвиток дослідницьких навичок і мотивації учнів.

18-19 травня в м. Києві відбувся XXV Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського. На конкурс було подано 80 робіт, відібрано 42 роботи талановитих учнів і учениць із різних регіонів України.

Протягом двох днів учні представляли свої дослідження.

Учасники заздалегідь ознайомилися з програмою конкурсу. Захист робіт відбувався у чотирьох секціях — дослідницькій, просвітницькій, художній і літературно-творчій.

Учні 10-В класу Олександр Годлевський і Олексій Дудніченко представили дослідницьку роботу «Доля єврейських землеробських колоній на Миколаївщині в 20-30-х рр. XX ст.».

Роботи учнів вирізнялися високим рівнем дослідницької роботи, аналітичним підходом до складних історичних подій та особливим ставленням до теми пам'яті й людяності. Багато учасників застосовували різноманітні джерела, що зробило їхні проєкти ще більш змістовними та переконливими. Оцінювання відбулося справедливо та професійно, із залученням компетентного журі, яке надавало цінні зауваження для подальшого розвитку учасників. Конкурс сприяв підвищенню обізнаності молоді щодо трагедії Голокосту, формуванню поваги до історичної пам'яті та відповідальності за збереження історії.

Віталій Бобров модерував інтерактивний практикум для вчителів «Як нас змінювало / ми змінювали XX століття: приклад двох єврейських родин»; інтерактивний практикум для учнів провела Ольга Лімонова. Цікавими

Момент нагородження

була екскурсія до Музею історії міста Києва на виставку «На сторожі Святої Софії» і квест для учнів.

19 травня відбулося нагородження учасників і наукових керівників грамотами та подяками. Кожен учасник і вчитель отримали в подарунок прекрасні наукові видання, візуальні джерела з проблематики Голокосту.

Інформація: допис у фейсбуку Катерини Данилової

Оголошення результатів конкурсу

НАУКОВІ ПОДІЇ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЄВРЕЙСТВО СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ТРАДИЦІЇ»

(21–23 квітня 2025 р., м. Кам'янець-Подільський)

Упродовж трьох днів — із 21 до 23 квітня 2025 р. — у Кам'янці-Подільському на Хмельниччині тривала Міжнародна наукова конференція «Єврейство Східної Європи: історія, культура, традиції», що об'єднала понад 70 дослідників з України та з-за кордону.

Переглянути відкриття конференції можна [тут](#).

Її метою було передусім об'єднати фахівців із різних напрямів вивчення східноєвропейського єврейства й побудувати спільноту, пов'язану цією темою. У програмі заходу було 70 доповідей дослідників з України, Польщі, Угорщини, США, Ізраїлю та Німеччини. Географія українських учасників охоплювала майже всю країну — від Ужгорода до Харкова і Чернігова, від Одеси до Житомира. Міська рада Кам'янця, місцеві наукові інституції та журналісти також не оминули захід.

Переглянути пленарну лекцію Таїсії Сидорчук, керівниці Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака НаУКМА, на тему «Єврейські архівні колекції у фондах архівних, бібліотечних та музейних установ України: проблеми пошуку і дослідження» можна за [посиланням](#).

Друга частина пленарного засідання за участю Євгенія Левінзона, наукового співробітника Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, та незалежної дослідниці Ганни Ківільши на тему «Юдейські молитовні будинки на мапі Кам'янця-Подільського: до проблеми локалізації» доступна за [посиланням](#).

Першого дня конференції паралельно тривала робота трьох секцій — «Локальний вимір єврейської історії», «Євреї Східної Європи у міжвоєнний період» і «Євреї в наративах Східної та Центральної Європи». Учасники виступали з доповідями та презентували результати своїх напрацювань.

У другий день заходу відбувалася паралельна робота секцій «Єврейська спадщина в музейних та книжкових колекціях», «Єврейство на українських землях у XVIII — на початку XX ст.» та англомовної онлайн-панелі Beyond

Hasidism as a Men's Club: Women as Leaders and Followers in Chabad Literature and History, на якій виступали дослідники з Польщі та США.

Незвичною для академічних заходів родзинкою другого дня конференції став круглий стіл під назвою «Папір і камінь: збереження, диджиталізація, реставрація». Під час нього реставратори Державного архіву Хмельницької області наочно показали, як виконують ремонтно-реставраційні роботи з документами, та презентували унікальні експонати архіву.

Юрій Преподобний, співзасновник компанії Skeiron, яка займається диджиталізацією історичних архітектурних об'єктів, розповів про сучасні технології цифровізації та сканування.

Оксана Чала, співробітниця Музею історії польських євреїв POLIN, долучилась онлайн до круглого столу й розповіла про освітню роботу та новітні ініціативи установи.

На завершення цієї частини конференції дослідниця книжкових колекцій Надія Уфімцева і науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Євгеній Левінзон провели екскурсію виставкою «Скарби юдаїки Кам'янець-Подільського музею», де презентували вперше виставлену на огляд колекцію артефактів єврейської історії Кам'янця та околиць.

Третій день конференції відбувався поза межами міста, у селищах Смотрич і Жванець, де збереглися залишки колишніх єврейських штетлів. Екскурсії цими місцями для учасників конференції провели дослідники Ганна Ківільша та Євгеній Левінзон.

До Другої світової війни євреї становили значну частину населення цих селищ, водночас унаслідок Голокосту місцеві громади було повністю знищено.

Найбільший інтерес для дослідників єврейської історії сьогодні становлять дивом збережені старі кладовища з надгробками (мацевами) XVIII та XIX століть, тому саме знайомству з ними учасники конференції присвятили більшість часу.

Учасники Міжнародної наукової конференції

Під час конференції

Моменти конференції

Надія Уфімцева

Робочі моменти

Організатори конференції про захід

Ольга Мавріна, вчений секретар Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, зазначає: «Наш тривалий досвід роботи з Міжнародною міждисциплінарною сертифікатною програмою з юдаїки показав, що зацікавленість у Jewish Studies в Україні зростає. З'являються нові дослідники, а також повертаються до

своїх напрацювань ті, хто вже тривалий час займається дослідженням єврейської історії, культури, традицій. Ми побачили, що з кожною конференцією з'являється все більше молодих людей, зацікавлених єврейським спадком в Україні».

Олена Заславська, адміністративна директорка Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки, каже, що мета заходу — це передусім обмін досвідом між фахівцями та формування спільноти фахівців з теми: «Одне з завдань, поставлених перед Сертифікатною програмою з юдаїки, що працює під егідою Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України, — це побудова фахової спільноти, яка займається Jewish Studies в Україні. Ця конференція — потужний крок для досягнення цієї мети. До заходу приєдналися дослідники не тільки майже з усієї України, а й фахівці з Польщі, відомий на всю Угорщину пан Томаш Шторк, і вже багато років ізраїльтянин, знавець караїмської історії Артем Федорчук. Своє привітання конференції надіслав професор історії Єврейської теологічної семінарії Америки (Нью-Йорк) Давід Фішман. За довгий час (за останні 15–20 років) захід такого масштабу проводили вперше. Лише за ці роки з'явилося багато молодих дослідників єврейської спадщини. Першочергово саме для них треба проводити заходи, де можна вільно поспілкуватись із тими, хто давно працює в цій царині, послухати їхні думки, можливо, й критику, і звісно, обмінятись досвідом. Коли ми почали розвива-

Екскурсія селищами Смотрич і Жванець

Старі кладовища з надгробками (мацевами) XVIII та XIX ст.

ти цю ідею, ми навіть не уявляли, скільки фахівців в Україні займаються дослідженнями єврейської цивілізації».

Адміністративна директорка програми також зазначила, що набір на новий курс навчання, яке стартує у вересні, вже **розпочато**.

Катерина Малахова, академічна директорка Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки, каже, що конференція показала, чим займалися українські дослідники в галузі юдаїки протягом останніх 15 років:

«Окремої всеукраїнської конференції з юдаїки такого масштабу, на моїй пам'яті, не було років п'ятнадцять, а може й більше.

В Україні немає окремо визнаної МОН спеціальності «Юдаїка». Не можна отримати університетський диплом, де буде написано «Юдаїка». Немає державної підтримки для цього окремого напрямку. Це, звичайно, накладає свої обмеження на розвиток юдаїки як дисципліни в нашій країні. Але, виявляється, що є головне. Є 2000 років перебування євреїв на території України. Є папір і камінь, у яких відклалася ця історія. І є щирий інтерес — як з боку незалежних дослідників і наукових спільнот, так і, як з'ясувалося, з боку багатьох організацій — до цього напряму досліджень. І це призводить до неймовірних результатів.

Коли ми планували цю конференцію, думали: «Подадуть дослідники звідти, подадуть дослідники звідси. Ми знаємо про такий науковий осередок, про інший осередок». Але раптом, коли конференція була оголошена — понад 110 заявок! Вся Україна: географія — від Сум до Ужгорода, від Одеси до Житомира.

Судячи із заявок, можна констатувати: юдаїка в Україні потужно розвивалася протягом останніх 15 років. Рівень заявок — дуже високий».

Євгеній Левінзон, науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, також додає, що метою міжнародної конференції було

створити якісний майданчик для спілкування й обміну думками в середовищі фахівців з юдаїки:

«Конференція дала змогу дослідникам з усієї України та з-за кордону поділитися результатами останніх наукових пошуків, підбити підсумки власних проєктів тощо. Подібні заходи активізують співпрацю між науковцями, інституціями, сприяють збереженню та популяризації єврейської спадщини українських земель».

Організатори Міжнародної наукової конференції «Єврейство Східної Європи: історія, культура, традиції»:

– Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України — науково-дослідний інститут Національної академії наук України, провідна українська наукова установа в царині сходознавства;

– Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки під егідою Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України (протягом двох років студенти програми вивчають історію і культуру євреїв Східної Європи, передусім України);

– Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, що входить до міжнародного реєстру визнаних всесвітніх музеїв;

– Державний архів Хмельницької області, який зберігає десятки тисяч важливих документів і забезпечує реалізацію державної політики у галузі архівної справи та діловодства на території області.

Партнером третього дня конференції також стала ESJF European Jewish Cemeteries Initiative за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Подія відбулась, зокрема, за підтримки Сіоністської Федерації України (СФУ) та Голландського єврейського гуманітарного фонду. Медіапартнери конференції — студія «Діс-Слово», EVREI TV та ГО «Сучасне єврейське телебачення».

Автор: Альона Мишакова

Джерело: Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки

ЛЕКЦІЯ НА ТЕМУ «ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ»

Гостьову лекцію для студентів і колег історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова прочитав кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський.

Пан Анатолій розкрив важливу тему — «Вивчення історії Голокосту під час російської війни проти України». Говорили про тоталітарні режими минулого й сучасності, методи та інструменти їх реалізації, політику пам'яті та місця меморіалізації. Порухали багато болючих і актуальних питань.

Студенти з цікавістю спілкувалися з лектором. Лекція була справді пізнавальною, живою, емоційною і залишила свій відбиток та, сподіваємося, стала мотиваційною для студентства. Щиро дякуємо пану Анатолію і чекаємо нових зустрічей.

Лекція Анатолія Подольського для студентів і колег

Інформація: допис Анатолія Подольського у фейсбуку

ДИСКУСІЙНА ПЛАТФОРМА «НАША ПЕРЕМОГА: УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ»

У Музеї війни відбулося засідання Дискусійної платформи «Наша Перемога: Україна у Другій світовій війні» та презентація науково-популярного видання «Україна у Другій світовій. Календар війни» в межах музейної кампанії «Наша Перемога» до 80-ї річниці завершення Другої світової війни в Європі та перемоги над нацизмом.

Цього року людство відзначає 80-річчя закінчення Другої світової війни — збройного протистояння, участь у якому взяли понад 60 країн, зокрема й усі тогочасні великі держави. Друга світова війна визначила майбутнє Європи та людства на багато десятиліть. Широкомасштабне вторгнення РФ стало вирішальним імпульсом для докорінного переосмислення Другої світової війни українським суспільством, остаточного відходу від радянськоцентричної моделі інтерпретації до української візії минулого світового зіткнення. Генеральний директор Музею війни Юрій Савчук ознайомив учасників із новою музейною виставкою «Наша Перемога» та презентував науково-популярне видання «Україна у Другій світовій. Календар війни».

Спікери платформи:

- Володимир В'ятрович — кандидат історичних наук, політик, громадський діяч, народний депутат України IX скликання, голова Українського інституту національної пам'яті (2014–2019 рр.);
- Ярослав Гришак — доктор історичних наук, професор Українського католицького університету;
- Олександр Лисенко — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України;
- Іван Патриляк — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Олена Стяжкіна — доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України.

Учасники:

- Олександр Алфьоров — кандидат історичних наук, історик, радіоведучий, громадський і політичний діяч, науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Під час засідання дискусійної платформи

- Акім Галімов — засновник проєкту «Реальна історія», продюсер 1+1 media;
 - Антон Дробович — кандидат філософських наук, громадський та державний діяч, експерт у сфері комунікацій, освіти і культури, голова Українського інституту національної пам'яті (2019–2024 рр.);
 - Олександр Зінченко — історик, публіцист, журналіст, телеведучий, співзасновник інтернет-видання «Історична правда», автор програм Суспільного мовлення;
 - Владлен Мараєв — кандидат історичних наук, співавтор YouTube-каналу «Історія Без Міфів»;
 - Віталій Нахманович — історик, провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва.
- Теми заходу:
- Як Україна конструює пам'ять про завершення Другої світової війни;
 - Перемога чи поразка, окупація чи визволення: Друга світова війна в українському суспільному дискурсі;
 - Яких змін зазнали концепції та практики комеморації Другої світової у зв'язку із сучасною війною росії проти України.

[Повний відеозапис дискусії]

Інформація УЦВІГ

ПРОЄКТ «ДИПЛОМАТІЯ ПАМ'ЯТІ»

21 травня 2025 р. за ініціативи Міністерства закордонних справ України відбулася презентація освітнього проєкту «Дипломатія пам'яті». Захід пройшов у партнерстві з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» і мав на меті посилити роль дипломатичної служби у збереженні історичної правди в умовах війни.

Відкриваючи захід, перший заступник міністра закордонних справ Сергій Кислиця зазначив: «Сьогодні, коли в центрі Європи знову палає повномасштабна війна, ми розуміємо, що “ніколи знову” — це обов'язок діяти. Саме тому проєкт “Дипломатія пам'яті” має прикладний, практичний характер. Він допоможе нам, ди-

пломатам, краще розуміти сенс історичних подій, а головне — застосовувати це розуміння у щоденній роботі: у міжнародних перемовинах, у діалозі з партнерами, у протидії російській дезінформації, у захисті правди і справедливості».

У рамках презентації відбулася лекція Анатолія Подольського, кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, директора Українського центру вивчення історії Голокосту. У своїй доповіді на тему «Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять. Політичні виклики під час російської агресії та війни проти України»

В МЗС України відбулася презентація освітнього проекту "Дипломатія пам'яті"

Презентація проекту

науковець окреслив загрози маніпулювання історією, що активно використовує російська пропаганда як інструмент гібридної війни.

Директорка Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Роза Тапанова поділилася прикладами проектів, які заповідник реалізує. Зокрема вона розповіла про пересувну виставку «Бахмут. Обличчя геноциду 1942|2022» — одну з ініціатив, що демонструють підхід заповідника до осмислення пам'яті через до-

кументальну фіксацію та мистецтво. «У 1942 році Бахмут, як і сотні інших українських міст, став свідком нацистського терору. Через 80 років, у 2022-му, місто було знищене вже російською армією. У межах проекту "Бахмут. Обличчя геноциду 1942|2022", створеного у співпраці з Бахмутським краєзнавчим музеєм та Українською асоціацією професійних фотографів UAPP, ми представили документальні свідчення злочинів двох тоталітарних режимів. Виставку вже було презентовано в Україні в Києві і Львові та за кордоном, зокрема в музеї IX Форту в Каунасі. Це лише один із прикладів того, як ми намагаємось працювати з пам'яттю — не декларативно, а через факти, які можуть бути зрозумілі міжнародній аудиторії і стати основою для змістовного діалогу», — зазначила Роза Тапанова, директорка Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Проект «Дипломатія пам'яті» покликаний поглибити знання дипломатів про трагедії XX століття, зокрема Голокост, і сприяти поширенню правдивого історичного наративу в міжнародному контексті. Цей захід — не просто освітній формат, а стратегічний крок до формування нової культури пам'яті, що стає особливо актуальною в контексті сучасної боротьби України за свою свободу, правду і майбутнє.

В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації боротьба за українську ідентичність відбувається не лише на фронті, а й у сфері інформаційної політики та історичної пам'яті. Мета проекту — формування основи для підготовки дипломатів як носіїв правдивого наративу про історію України, особливо в контексті геноцидних практик минулого та сучасного.

Інформація: допис Міністерства закордонних справ України у фейсбуку

ПРОЄКТ ІЗ ПІДВИЩЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ТА ПОСИЛЕННЯ СТІЙКОСТІ ДО ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ПРО ЄС В УКРАЇНІ

7-8 травня 2025 р. мала честь бути учасницею тренінгу «Розвінчуємо дезінформацію про ЄС та підтримку України: Майстерня фактчекінгу» в межах «Проекту з підвищення обізнаності та посилення стійкості до дезінформації про ЄС в Україні», що реалізується Представництвом Європейського Союзу в Україні.

Спілкування з активними, креативними, стійкими, розумними людьми з різних куточків України — це завжди надихає! Відчуваєш підтримку та енергію, які дають сили. Сумно, що нам заважають діяти, дихати на повні груди і жити нормальним життям наші сусіди.

Прокачала вже набуті знання та відкрила для себе нові підходи, актуальні в умовах сучасних викликів. Згенерувала нові ідеї для своїх учнів — тепер готова ділитися інструментами критичного мислення та боротьби з дезінформацією у навчальному процесі.

Подібні заходи дають можливість на мить переключитися від повсякденних повітряних тривог, відчувати підтримку однодумців та зарядитися позитивом.

Комфортне середовище, прекрасна організація та неймовірні спікери — все це створювало унікальну атмосферу продуктивності та взаєморозуміння.

Робочі моменти тренінгу

Дякую організаторам та учасникам за цінний досвід! Впевнена, що нові знання стануть у пригоді у боротьбі з дезінформацією і для розвитку інформаційної стійкості.

Інформація: допис у фейсбуку Галини Корнієнко

АНОНС

ОНЛАЙН-КУРС «ЯК ГОВОРИТИ ПРО ГОЛОКОСТ ЗІ ШКОЛЯРАМИ»

10 червня 2025 р. відбувся старт онлайн-курсу «Як говорити про Голокост зі школярами». Цей курс розробили співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту і реалізували у співпраці з провідними експертами з теми та освітньою онлайн-платформою «Відкритий Університет Майдану». Курс створено за сприяння Конференції з матеріальних вимог євреїв до Німеччини та за підтримки Федерального міністерства фінансів Німеччини.

Запрошуємо всіх освітян, що зацікавлені у викладанні історії Голокосту, зареєструватися і пройти наш курс. Посилання: <https://vumonline.ua/course/about-holocaust-in-school/>

Джерело: УЦВІГ

ОДИН КАМІНЬ – ОДНЕ ЖИТТЯ: 80 КАМЕНІВ СПОТИКАННЯ ДЛЯ КИЄВА

«Скільки інформації має зберегтися, щоб ми пам'ятали людину? Імені і дат достатньо?» — історикиня Надія Уфимцева. За сухими фактами ховаються долі, обличчя, голоси.

У Києві, просто на тротуарах, біля житлових будинків, можна знайти маленькі бетонні куби з латунним покриттям. Вони врівень із землею. Люди проходять повз, не завжди помічаючи їх. Але варто лише зупинитися — і перед вами постає ціле життя. Це — камені спотикання. Частина міжнародного проєкту Stolpersteine, що вшановує пам'ять про людей, яких убили нацисти або які вижили попри переслідування.

У Києві проєкт має назву «Один камінь — одне життя: 80 каменів спотикання для Києва». Його учасники досліджують історії реальних людей — сусідів, які

жили тут до 1941 р., — і встановлюють на тротуарі камені з їхніми іменами та роками життя. Камінь спотикання повертає людину на її вулицю. Щоб ми пам'ятали.

Камені спотикання ставлять перед нами непросту задачу: зупинитися і помітити ті життя, які мали місце на цих самих вулицях. Вони нагадують нам про те, що збереження історії — це не лише справа науковців, а й наша особиста відповідальність. Пам'ять про кожну людину важлива, і кожен камінь — це маленьке вікно в минуле, яке дає нам шанс відчувати зв'язок із тими, хто вже не може розповісти свою історію.

Одна з таких історій — історія Якова Винокура.

Він народився у 1913 році в Києві. Працював начальником гаража. Був одружений з Анною, виховував двох доньок — Ларису і Іну.

У вересні 1941 року, коли німці оголосили всім євреям, що у зазначений час вони повинні прибути до Бабиного Яру, вирушив туди разом із дружиною і дітьми. На вулиці Мельникова вони зустрілися з батьками та сестрою Якова.

Німецький солдат не пустив дружину і дітей Якова далі. Вони попрощалися і повернулись додому. А Яків із батьками, сестрою та іншими євреями вирушив далі. Більше вони не бачились.

Камінь спотикання Якова Винокура встановлено на вулиці Воздвиженській. Дослідниця історії Якова Ірина Хортова-Мельчинська — його онука, для неї цей проєкт став можливістю вшанувати пам'ять про рідну людину.

Перехожі можуть побачити це маленьке нагадування про те, що колись тут жив Яків. Людина. Батько. Чоловік. Киянин. Ви можете знайти його — зупинитися, почитати, доторкнутися до історії, яка трапилась саме тут.

Як знайти камені спотикання у Києві?

Щоб дізнатися більше про проєкт, ознайомитися з історіями, переглянути адреси та фотографії каменів, завітайте на офіційний сайт: <http://kyivstones.org>.

Зупиніться. Прочитайте. Згадайте.

Проєкт реалізується Українським центром вивчення історії Голокосту у співпраці з Освітнім центром «Простір толерантності» за ініціативи Посольства Німеччини в Києві за підтримки КМДА.

Інформація: допис на сторінці УЦВІГ у фейсбуку

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ФОТОВИСТАВКИ «ВАСЮКІВКА. СПАЛЕНА ЗЕМЛЯ»

У Центрі цифрової історії відбулася презентація фотовиставки «Васюківка. Спалена земля».

Фотовиставка містить частину сімейного архіву мешканців с. Васюківка, що після повномасштабного вторгнення опинилося в епіцентрі бойових дій. **Ігор Самсонюк** урятував низку сімейних світлин, що їх у поспіху залишили колишні місцеві мешканці з початком повномасштабного вторгнення. Перебуваючи на лінії фронту, він збагнув культурно-історичну цінність «чужого» сімейного архіву — це ті предмети власності, якими багато людей часто нехтує, викидаючи у смітник або знищуючи в інший спосіб.

Серед експонатів виставки — годинник, що зупинився. Це певний символ того, як чинна війна поставила час на паузу для жителів цього, нині майже «мертвого» села, як і ще багатьох населених пунктів України, які опинилися в епіцентрі руйнувань, учинених агресором. Але годинник уцілів, і його можна поремонтувати, тому йдеться саме про паузу, але не остаточну загибель. Віділили й власники цього сімейного архіву: завдяки публікації інформації про виставку й архів у мережі, один із членів сім'ї вийшов на зв'язок і виявив бажання повернути втрачене. Безумовно, оскільки розбитого на друзки світу вже ніколи не склеїти назад у його попередньому вигляді, але вони цілком можуть надатися для витворення чогось зовсім нового — української історії Донеччини. Після війни життя не буде й не має бути таким самим, як до неї. Але цей стан для України обов'язково настане!

Виставка у світлинах розповідає про історію одразу кількох родин — їхні сцени з професійного життя, весільні фото, дитячі світлини. Йдеться про історію родин із 1940-х років аж до розпаду СРСР.

Така сімейна мікроісторія є частиною локальної історії (будь-якого села, містечка, району), яка, зі свого боку, формує історію регіону — країни — Європи. Подібні архіви є точкою доступу до розуміння соціальної історії

Робочі моменти виставки

Донеччини в умовах СРСР. На жаль, надто багато джерел втрачаємо через війну. Але подібні ініціативи зі збереження й оцифрування сімейних архівів дають нам шанс згодом переосмислити соціальну історію мешканців різних регіонів України в радянський період історії.

Подекуди історія Донеччини часів СРСР не так уже й відрізняється від того, що ми, мешканці західних областей України, можемо знайти у своїх сімейних архівах. Служба в радянській армії, праця в колгоспах, весілля, поїздки у відпустку до родичів на Закарпаття — це ті особливості побуту мешканців Васюківки, які можуть бути близькими для жителів інших регіонів країни в умовах СРСР.

Цікаво, що й мова, якою розмовляли жителі Васюківки (на чому наголосив Ігор Самсонюк) — українська. Серед багатьох мешканців західних областей сьогодні побутує стереотип, що у східних і південних регіонах України розмовляють лише російською, але це не відповідає дійсності. По-перше, як і жителі західних областей, тамтешні українці розмовляють двома мовами. По-друге, для багатьох селян і містян українська є саме першою рідною навіть на Донеччині.

Щиро дякую **Тетяні Самсонюк** за запрошення і можливість долучитися до дискусії як одному із спікерів. Я зовсім не є експертом у царині радянської історії, тому намагався говорити про цінність сімейних історій загалом. Послугувався не так експертністю, як власним досвідом.

Виставка експонуватиметься до кінця травня 2025 року у приміщенні Центру за адресою м. Рівне, вул. Дорошенка, 4.

Детальнішу інформацію про виставку можна знайти на сайті Центру цифрової історії: <https://digitalhistorycenter.wordpress.com>

Доступ до відеорепортажу про виставку Сфера-ТВ/Сфера-ФМ-ФМ за покликанням: <https://youtu.be/-Ur4aVrgkOI?feature=shared>

Інформація: допис Петра Долганова у фейсбуку

Відкриття виставки

МУЗЕЙ МИХАЙЛА МАРМЕРА ВЗЯВ УЧАСТЬ У КРИВОРІЗЬКОМУ МУЗЕЙНОМУ МАРАФОНІ-2025

18 травня 2025 р. світ відзначає Міжнародний день музеїв. До цієї дати Туристичний інформаційний центр «Кривий Ріг туристичний / Tourism in Kryvyi Rih» за підтримки «Інституту розвитку міста Кривого Рогу» протягом місяця презентує музеї міста.

У цьому проєкті обов'язково бере участь і Музей культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера».

27 травня Музей Михайла Мармера відвідала група активних і допитливих гостей.

Велика кількість охочих побувати у музеї городян підтверджує факт їхнього незгасного інтересу до унікальної культурної інституції.

У музеї гості прослухали оглядову лекцію з єврейської історії Криворіжжя, стали учасниками експрес-екскурсії музеєм і синагогою Бейс Штерн Шульман.

Інформація: допис у фейсбуку Світлани Піддубної

Відвідувачі музею

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

8 КВІТНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ РОМІВ

Цей день покликаний привернути увагу до культури, історії та проблем ромського народу, підкреслити внесок ромської спільноти в усьому світі. Ця дата є символом поваги до багатогранної ідентичності ромів та водночас нагадуванням про виклики, з якими вони стикаються і сьогодні.

В Україні роми завжди були й залишаються частиною нашої спільної історії та сьогодення. У складні часи випробувань ми разом проявляємо солідарність, витримку й силу духу — в боротьбі за свободу, гідність і майбутнє.

Як виник цей день?

8 квітня 1971 року в Лондоні відбувся I Всесвітній конгрес ромів. Там були вперше офіційно затверджені ромський прапор, гімн та окреслені ключові напрями руху за права ромів у світі. Міжнародний день ромів — це не лише про пам'ять. Це і про боротьбу з упередженнями, про підтримку прав людини та про утвердження різноманіття як нашої спільної цінності.

Український центр вивчення історії Голокосту систематично досліджує тему історії та культури ромів, геноциду українських ромів у роки нацистської окупації та Другої світової війни на теренах України і пропонує низку освітніх та наукових матеріалів, доступних на нашому офіційному вебсайті:

Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / Авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий: https://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/Romskuy_zbirnuk.pdf

Нацистський геноцид ромів на території України 1941-1944 рр. — навчальні матеріали: http://www.romagenocide.com.ua/.../news/Rom_Gen_Conf_SM.pdf

Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 р.: https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/gen_rom_2016...

Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упор. Михайло Тяглий: https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/presl_ta_vbiv...

Що краще ми пізнаємо одне одного, то міцнішою стає єдність.

Інформація: допис УЦВІГ у фейсбуку

8 ТРАВНЯ

День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні

Український інститут національної пам'яті з 8 травня експонує вуличну виставку **«Україна у вирі Другої світової війни»**. Виставка присвячена 80-й річниці перемоги над нацизмом і 80-й річниці завершення Другої світової війни, які весь світ відзначає цього року.

На десяти банерах розповідаємо про найважливіші віхи участі українців та українських територій у Другій світовій війні.

Експозиція розташована на вуличних площинах УІНП у сквері біля станції метро Конtrakтова площа. Тексти проєкту написані українською та англійською мовами. Ознайомитись із виставкою можна до 1 червня.

Інформація: допис у фейсбуку Українського інституту національної пам'яті

Фрагмент виставки

14 ТРАВНЯ

День пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни

Цього дня ми вшановуємо героїзм і людяність тих, хто, ризикуючи власним життям, рятував єврейські родини від нацистських переслідувань.

Пропонуємо вашій увазі розмову з Анатолієм Подольським на радіо «Ранок культурної людини» — «Праведники світу. Український вимір». Вшанування Праведників — це не лише акт історичної справедливості, а й моральний обов'язок суспільства. Ці історії демонструють, як людяність і співчуття можуть перемагати навіть у найтемніші часи.

Повний запис за посиланням: <https://ukr.radio/schedule/play-archive.html...>

Інформація: допис УЦВІГ у фейсбуку

14 травня - День пам'яті українців, які
рятували євреїв під час
Другої світової війни

До Дня пам'яті людей, які рятували євреїв під час Голокосту, у бібліотеці ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії "Мнемоніка"» було відкрито банерну виставку **«Людяність над безоднею пекла»**. Виставка складається з десяти банерів, на яких представлені життєві історії рятівниць і рятівників єврейського населення Рівненщини та Волині.

Ознайомитися з виставкою завітали вчителі, учнівська та студентська молодь, а також рівняни, зацікавлені в історії краю.

Коментар до експозиції надала історикиня, голова Правління ГО «Мнемоніка» Катерина Попова. Пані Катерина докладно розповіла про історії кількох рятівників рівненських євреїв, які згодом отримали почесне звання «Праведник народів світу». Зокрема, було згадано Марію Бабиць, Якова Сухенку, Павла та Любов Герасимчуків.

Присутні також переглянули й обговорили документальний анімаційний фільм «Людина з обличчям» (2017), присвячений Якову Сухенку та створений на основі мемуарів рівненської єврейки Варвари Бараць.

До обговорення долучилася й директорка бібліотеки Валентина Яроцьук. Вона нагадала про нещодавню презентацію в Рівному проєкту з відновлення території ста-

Учасники виставки

рого єврейського кладовища та закликала громаду активно долучатися до обговорення можливого вигляду й призначення цього простору.

Виставку можна переглянути до кінця місяця на другому поверсі бібліотеки.

Інформація: допис «Мнемоніки» у фейсбуку

ЗАХІД «УКРАЇНЦІ-РЯТІВНИКИ: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ»

14 травня 2025 р. в Музеї війни відбувся захід «Українці-рятівники: погляд із сьогодення», приурочений до Дня пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни.

На сьогодні 2707 наших співвітчизників визнано Праведниками народів світу за порятунок євреїв у роки Голокосту зі смертельним ризиком для власного життя. За кількістю Праведників Україна перебуває на четвертому місці серед 50 країн світу. Реальна ж кількість рятівників могла бути значно більшою, адже далеко не всі історії відомі, як і не всі герої відзначені цим званням.

Збирання і вивчення історій порятунку в Україні є завданням музейного проєкту «Українці-рятівники. Марафон історій». Науковці регулярно простежують паралелі в реаліях двох війн — Другої світової та сучасної російсько-української війни, яка знову принесла явище ворожої окупації та геноцидні практики на нашу землю.

Виступаючи на заході, директор Українського центру вивчення історії Голокосту *Анатолій Подольський* підкреслив: «Сьогоднішні випробування — окупація, полон, підпілля — роблять пам'ять про Другу світову війну глибшою і водночас болісно актуальною».

Кураторки проєкту *Портрети.UA Світлана Даценко* й *Світлана Демченко* наголосили, що від 2022 р. спостерігається зростання інтересу українського суспільства до історій Праведників народів світу та конкретно до проєкту.

Важливою запорукою, яка не дає згаснути пам'яті про українців-рятівників, є її збереження в родинах.

Окремі моменти заходу

Українці-рятівники: погляд із сьогодення

Захід до Дня пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни

Пані *Оксана Костюшко* поділилася історією свого дідуся *Петра Костюшка* з Київщини, яку вона встановила в процесі вивчення сімейного минулого. Під час нацистської окупації він разом із батьками переховував у своїй оселі двох євреїв.

Сучасний рятівник *Костянтин Гудаускас* у дитинстві слухав розповіді бабусі про м. Київ. Єврейська родина його прадіда жила на Подолі, завдяки небайдужим людям пережила трагедію Бабиного Яру, але була репресована радянською владою та депортована до Казахстану в 1947 р. Там і народився Костянтин. Із початком широкомасштабного вторгнення рф, перебуваючи в м. Буча з казахстанським паспортом, евакуювався жителів як волонтер. Про один із таких випадків розповіла *Ірина Гомонкова* — одна з урятованих Костянтином. Сьогодні він очолює Міжнародний благодійний фонд *Bucha Help* і продовжує гуманітарну місію в Україні. На заході був також присутній член команди Фонду Костянтин Мозговий.

Людяність і особиста відвага представників попередніх генерацій українського народу дали шанс на порятунок в умовах геноциду для тисяч євреїв України. Сьогодні ж пам'ять про минуле має стати ключем до глибшого розуміння нинішніх викликів, а гуманність та взаємодопомога — джерелом сили для українського народу в боротьбі проти російського агресора.

Інформація: допис у фейсбуку Національного музею історії України у Другій світовій війні

КРИВАВИЙ ЧЕРВЕНЬ 1941-ГО

Як НКВД знищувала політ'язнів перед війною

22 червня – День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни

22 червня 1941 р. розпочалась німецько-радянська війна — одна з наймасштабніших кампаній Другої світової війни.

Для українців червень 1941 р. став подвійною трагедією. Поки нацистський режим бомбардував українські населені пункти, більшовицький режим вдався до масових страт в'язнів у тюрмах.

Український інститут національної пам'яті підготував матеріал про те, як відбувались масові страти НКВД перед відступом радянських військ (див. фото).

Інформація: допис Українського інституту національної пам'яті

«РОЗВАНТАЖЕННЯ ТЮРЕМ»

Початок німецько-радянської війни 73 тисячі жителів радянської України зустріли в тюрмах НКВД. Спершу, згідно з наказом наркома держбезпеки Меркулова, ув'язнених мали розділити на тих, кого потрібно розстріляти, а кого етапувати в табори вглиб СРСР. Однак через блискавичний наступ Вермахту видали нову вказівку: всіх політичних та економічних злочинців стратити.

Спочатку розстрілювали по одному, а потім групами без суду і списків. Ув'язнені намагалися чинити опір, однак їхні виступи призводили до жорстокіших розправ. Масові екзекуції для так званого «розвантаження тюрем» розпочалися із прикордонних Перемишля та Добромиля 22 червня 1941 р. До кінця місяця розстріли відбулися у Львові, Дрогобичі, Самборі, Стрию, Луцьку, Ковелі, Володимирі, Тернополі, Чорткові, Кременці, Дубні та інших містах. Загалом у перші тижні війни в тюрмах Західної України страчено понад 24 тисячі осіб. Далі таку ж практику застосували в центральних і східних регіонах, у перші тижні війни розстріли проводили і у Вінниці та Києві, де вбили 9439 осіб.

ЛЬВІВЩИНА

Масові убивства в тюрмах НКВД відбувались у прикордонному Перемишлі (нині Польща) та Добромилі, а також у Дрогобичі та Львові. Закатованих з перемишлянської тюрми звозили до Добромиля, де скидали у соляну шахту Саліна, іноді живцем. За даними дослідниці Інни Федущак, у Добромилі знищили понад тисячу людей. У Дрогобичі протягом 22-29 червня також стратили близько тисячі людей в тюрмі обласного управління НКВД, що розташовувалась на вулиці Стрийській, 3.

Зі звіту начальника тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лермана відомо, що на 24 червня у тюрмах Львова та Золочева розстріляли 2072 особи, а 26 червня затвердили нові розстрільні списки – ще на 2068 бранців. Загалом до 28 червня у Львівській області знищили 4140 в'язнів.

У львівській Тюрмі на Лонцького спершу страчували одиночними розстрілами у спецкамері, однак з наближенням фронту розстрілювали всю камеру через дверне вікно для їжі, а в останні дні просто закидали туди гранату.

Тюрма на Лонцького, світлина Володимира Врублевського

РІВНЕНЩИНА

У тюрмах Рівненської області (Рівне, Дубно, Острог) знищили кілька сотень ув'язнених.

Убивали, як у Тюрмі на Лонцького, – через дверне вікно з автомата чи закинувши гранату. Енкаведисти навіть не намагалися сховати тіла загиблих. Після вступу до міста німецьких військ родичі загиблих із навколишніх сіл упізнали і забрали трупи. Інших поховали на в'язничному подвір'ї.

Танк БТ2 на тлі зруйнованого міста. 1941 р.

ВОЛИНЬ

У Волинській області у червні 1941 року радянська влада знищила понад 4200 в'язнів: у **Луцьку** – понад 2 тисячі (кількість загиблих називають від 2754 до 3500), **Ковелі** – 250 осіб (за іншими даними – 195), **Володимирі** – близько 2 тисяч.

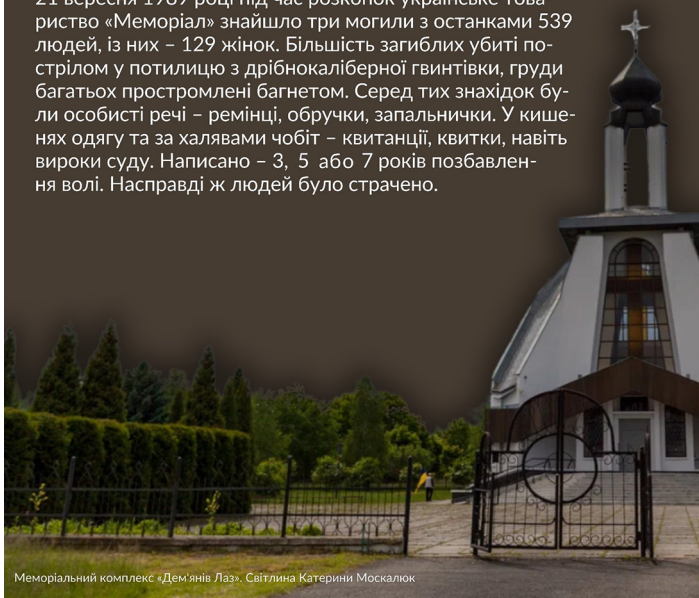
Луцька тюрма кінця 30-х років

ПРИКАРПАТТЯ

Масові розстріли у Станіславській тюрмі (нині Івано-Франківськ) у червні 1941 року проводили в камерах, на подвір'ї, а також за межами міста – в урочищі **Дем'янів Лаз**.

Дем'янів Лаз – урочище біля Івано-Франківська, де проводили розстріли в кінці червня перед відступом радянських військ у 1941 році. В 1970 році поховання зачистили бульдозерами.

21 вересня 1989 році під час розкопок українське товариство «Меморіал» знайшло три могили з останками 539 людей, із них – 129 жінок. Більшість загиблих убиті пострілом у потилицю з дрібнокаліберної гвинтівки, груди багатьох простромлені багнетом. Серед тих знахідок були особисті речі – ремінці, обручки, запальнички. У кишенях одягу та за халявами чобіт – квитанції, квитки, навіть вирoki суду. Написано – 3, 5 або 7 років позбавлен-ня волі. Насправді ж людей було страчено.

Меморіальний комплекс «Дем'янів Лаз». Світлина Катерини Москалюк

ТЕРНОПІЛЬЩИНА

У другій половині червня 1941 року в тюрмах Тернопільської області утримували понад **3806** в'язнів: у **Бережанах** – 376, **Кременці** – 350, **Чорткові** – 1290, **Тернополі** – 1790. Усіх їх мали евакуювати звільнені та 1084 людини пішим етапом направлені на станцію Підволочиськ. По дорозі при спробі втекти 18 ув'язнених вбиті». Очевидно, під час маршруту до цієї колони приєднали арештантів із камер попереднього ув'язнення в Збаражжі, Скалаті та Підволочиську.

Капітан управління НКВД Філіппов у доповідній наркому НКВД УРСР Сергієнку від 5 липня вказував, що у Тернопільській тюрмі «залишилися тільки інваліди і літні люди. Усі інші розстріляні, звільнені та 1084 людини пішим етапом направлені на станцію Підволочиськ. По дорозі при спробі втекти 18 ув'язнених вбиті». Очевидно, під час маршруту до цієї колони приєднали арештантів із камер попереднього ув'язнення в Збаражжі, Скалаті та Підволочиську.

Частину евакуйованих арештантів чортківської, а також чернівецької і коломийської тюрм (разом 14 вагонів) підігнали 5 липня до мосту Кострижівка-Заліщики. Однак напередодні радянські сапери, щоб уповільнити просування нацистів, підірвали цей міст між двома берегами Дністра. Рухатися далі було неможливо – не було колій. Тоді вагони з людьми облили бензином, підпалили і штовхнули в Дністер. Не вижив ніхто. Течія Дністра принесла тіла до берегів молдовського міста Вадул-луй-Воде. Там їх поховали у братській могилі. Місцеві згадували, що руки у жертв були зв'язані дротом.

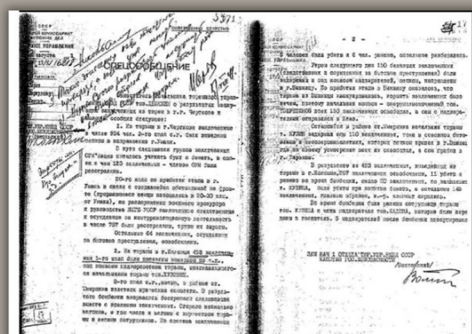

Кременецька в'язниця

ЧЕРКАЩИНА

У липні пішим ходом з Чортківської тюрми вели на Черкащину **954** арештантів – жителів Тернопільщини. Більшість йшла босоніж. Протягом конвою енкаведисти розстріляли **187** людей, які або намагались втекти, або були занадто виснажені, щоб продовжувати йти.

В Умані 20 липня за розпорядженням воєнного прокурора фронту і заступника народного комісара державної безпеки УРСР Ткаченка вбили **понад 700** бранців Чортківської тюрми, засуджених і підслідних за контрреволюційними статтями. Поховали розстріляних в Умані у дворі колишнього приміщення міського відділу НКВД і на прилеглій території, а також на Міщанському католицькому кладовищі.

Документальне свідчення злочину. Історична правда

ПОЛЕМІКА

МИХАЙЛО ГАБОВИЧ, МИКОЛА ГОМАНЮК: «РОСІЯНИ ВТОРГЛИСЯ В УКРАЇНУ НЕ ТІЛЬКИ З «ГРАДАМИ» І «СОЛНЦЕПЬОКАМИ», А Й З «ПРАПОРАМИ ПЕРЕМОГИ», ПЕРЕСУВНИМИ «ВІЧНИМИ ВОГНЯМИ» І ПАРАДНОЮ ФОРМОЮ ДЛЯ ПОЧЕСНИХ КАРАУЛІВ»

Нещодавно український соціолог Микола Гоманюк і німецький історик та соціолог Михайло Габович видали книжку «Пам'ятники і територія. Військові меморіали в окупованій Росією частині України». Цю розмову присвячено основному змісту цієї праці. Зокрема автори розповідають про особливості російської меморіальної політики на окупованих українських територіях упродовж 2022 – початку 2023 р. Також вони окреслюють українську меморіальну політику та дискусії про деколонізацію, визначають особливості комеморативних практик у сільській місцевості й міських просторах.

«У Росії існують як бюрократичні структури, так і окремі скульптори, зацікавлені у символічній колонізації окупованого простору»

Нещодавно ви опублікували книжку «Пам'ятники і територія. Військові меморіали в окупованій Росією Україні». Розкажіть, будь ласка, детальніше, як виникла ідея цієї книжки?

Микола Гоманюк: З перших днів повномасштабного вторгнення окупанти почали приділяти екстремально багато уваги меморіалам на окупованих територіях. Відчувалося, що це не імпровізація. Хоча й імпровізація теж мала місце. Тому нам було важливо умовно відтворити зміст документів, які історики чи юристи побачать ще не скоро, — документів про те, як поводитися з меморіалами на окупованій території. А такі документи точно були і є, тому що росіяни вторглися в Україну не тільки з «градами» і «солнцепьоками», а й з «прапорами перемоги», пересувними «вічними вогнями» і парадною формою для почесних караулів. А місцем застосування цієї «зброї» стали саме меморіали.

Михайло Габович: Варто зауважити, що коли ми почали збирати матеріал, то планували написати лише статтю про це. Але коли почали писати, то швидко стало зрозуміло, що виходить ціла книжка. По-перше, матеріалу було дуже багато: окупанти взаємодіяли з військовими меморіалами в десятках, якщо не сотнях населених пунктів, і самі документували це, надсилаючи відео й фото в чатах телеграм-каналів. По-друге, у теми несподівано виявилось дуже багато аспектів. Це і порівняння з іншими випадками того, що ми називаємо «імперським іредентизмом», і реакція окупантів на вернакулярні практики взаємодії з пам'ятниками в сільській місцевості України, і використання зображень меморіалів у візуальній пропаганді, і багато іншого.

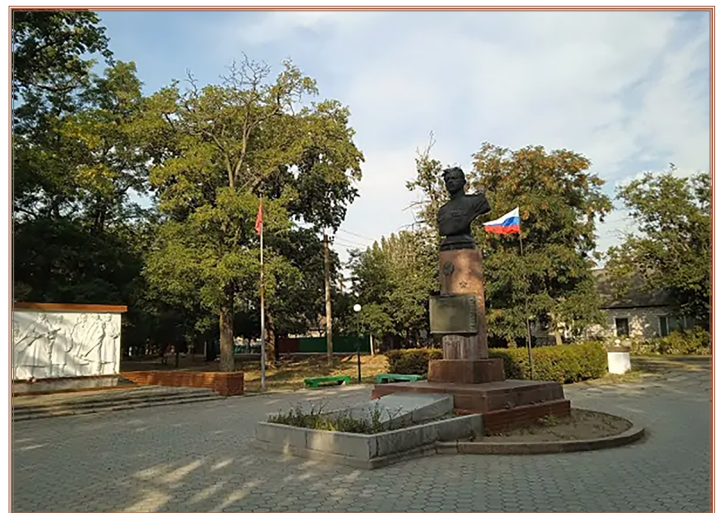
Яку меморіальну й комеморативну політику Росія здійснювала на захоплених українських територіях? Чи ці тенденції продовжують зберігатися нині?

Микола Гоманюк: Наше дослідження було обмежено календарним роком, починаючи з 24 лютого 2022 р. Після роковин вторгнення деякі моделі взаємодії з меморіалами продовжилися. Хвиля іконоборства, наприклад, перекинулася на меморіали жертвам Голодомору, а повернення монументів Леніну («ленінопад», як цей процес означила Джулі Дешепер як антонім «ленінопаду») хоча і продовжилося, але обмежено і переважно в сільській місцевості. З нового можна звернути увагу на пам'ятники Тарасові Шевченку, які демонстративно підпали під планові ремонти, і потужну хвилю музеєфікації «спеціальної воєнної операції».

Михайло Габович: До цього слід додати встановлення нових пам'яток на окупованих територіях — таких, як погруддя Павла Судоплатова, полімерний пам'ятник

Пам'ятник Григорію Потьомкіну в Херсоні на пропагандистському білборді, Херсон, серпень 2022 р. Фото Миколи Гоманюка

Меморіал Другій світовій війні в місті Гола Пристань Херсонської області з прапором Перемоги та російським триколом, серпень 2022 р. Фото Миколи Гоманюка

«Бабусі з червоним прапором», кінна статуя Олександра Невського та багато інших. І це лише на територіях, окупованих після лютого 2022 р. До того ж, повномасштабне вторгнення прискорило будівництво меморіалів і в регіонах України, які потрапили під російський контроль ще в 2014 р. Яскравий приклад — Савур-могила. Нарешті, у Росії існують як бюрократичні структури, так і окремі скульптори, зацікавлені у символічній колонізації окупованого простору. Як приклад можна навести відкриття мультимедіа-парків із серії «Росія — моя історія» у Луганську та Мелітополі, а також проєкт створення «Маяків російського світу» для маркування окупованих українських регіонів як «Новоросії».

Чи впливали меморіалізаційні та комеморативні практики Росії на окупованих територіях на ставлення місцевого населення до російської окупації? Якщо так, то в який спосіб?

Микола Гоманюк: Радше ні, аніж так. Росіяни прийшли рятувати пам'ятники «Великій Вітчизняній війні» від знищення, а зіткнулися як із доглянутими старими монументами радянського періоду, так і з новими пам'ятниками, присвяченими Другій світовій війні, які побудували вже в період існування незалежної України. Тобто нічого нового запропонувати вони не змогли. Тому під час організації масових комеморативних заходів час від часу доводилося привозити людей із Криму чи ОРДЛО для створення враження про масовість заходів.

Михайло Габович: Цікаво радше протилежне — вплив місцевих практик на російський репертуар. Іншими словами, присвоєння окупантами місцевих практик комеморації. Цей процес продовжує давню традицію: в радянські часи на місцях також постійно виникали форми вшанування пам'яті, які згодом ставали частиною загальнорадянського канону і поступово змінювали цей канон зсередини, — наприклад, запалення «вічних вогнів» або зустрічі з ветеранами. У 2022 році такою практикою стала поліхромія — перефарбовування пам'яток у різні кольори. Так часто роблять у сільській місцевості в Україні, але не в інших пострадянських країнах. Росіяни спершу сприймали це як блюзнірство, але незабаром почали видавати це за щось своє, перефарбовуючи чи поліруючи навіть бронзові пам'ятники.

«Мертві предки в Україні олюднюються, вони не панують над живими, а ніби крізь десятиліття потискають їм руку»

Які тенденції меморіалізаційної політики намітилися в Україні після 24 лютого 2022 року?

Микола Гоманюк: По-перше, це масовий рух з увічнення поточної війни — тут і меморіали, і музейні експозиції, і перейменування. По-друге, відбувається подальша гібридизація меморіалів. Нові меморіали з'являються поруч зі старими і навіть стають їхньою частиною. По-третє, меморіалізація супроводжується поєднанням двох стилів репрезентації — гіперреалізму (герої російсько-української війни зображуються з найдрібнішими деталями) і звичних для України сімейних надгробків із граніту. І звісно ж варто зазначити, що в Україні розпочалося іконоборство з меморіальною спадщиною СРСР, хоча втілюється воно дещо непослідовно. Систематично його реалізували, напевне, лише у Львівській області.

Місце пам'ятника командира батальйону «Херсон» Руслану Сторчеусу в Херсоні. Пам'ятник було зруйновано під час окупації, проте місцеві жителі прибрали місце і зберегли уламки пам'ятника, серпень 2022 р. Фото Миколи Гоманюка

Михайло Габович: Тут є ще одна цікава еволюція. З пізньорадянського часу пам'ятники «новим» групам — ветеранам радянських інтервенцій в Афганістані та інших гарячих точках, чорнобильським ліквідаторам, прикордонникам тощо — ставили поряд з існуючими пам'ятниками «Великій Вітчизняній війні». Нові меморіали черпали свою легітимність із близькості до старих. У Росії та Білорусі цей процес триває. В Україні він на наших очах перетворюється на протилежність: тепер імена і портрети героїв та жертв нинішньої війни додають до радянських меморіалів Другій світовій війні вже для того, щоб захистити останні.

Микола Гоманюк: Можливо, у такий спосіб старі пам'ятники стали черпати легітимність у нових.

Ви стверджуєте, що візуальний контент пам'ятників, який часто поширювався в медіа України, має більш демократичний чи принаймні неієрархічний характер. Наприклад, російські медіа частіше поширювали фото пам'ятників у перспективі знизу, спонукаючи глядацьку аудиторію до визнання безумовної святості подвигів борців із нацизмом. Як це має наслідки для осмислення Другої світової війни в політичних культурах Росії та України?

Михайло Габович: З російського боку червоноармійці остаточно перетворилися на напівміфічних надлюдей. Влада постійно закликає наслідувати їхній приклад, бути гідними великих предків. Оскільки критичне осмислення подій Другої світової війни в Росії табуовано, а публічний наратив про війну знову контролює влада, де-факто це означає, що посиленнями на «Велику Вітчизняну війну» можна виправдовувати все, що завгодно, зокрема військову агресію. Звичайно, традиція героїзації існує і в Україні, і навіть шанувальники Степана Бандери та УПА іноді говорять про своїх героїв цілком радянською мовою. Але загалом тут спостерігається набагато більш егалітарне ставлення, яке виражається у візуальному вимірі: нашим предкам доводилося боротися з фашистами, і нам теж. Тож спадкоємність із меморіалами, присвяченими Другій світовій війні, простежується, проте вона значно егалітарніша, аніж у Росії: мертві предки в Україні олюднюються, вони не панують над живими, а ніби крізь десятиліття потискають їм руку.

Пам'ятник підпільнику часів Другої світової війни
Омеляну Гірському в Херсоні. Під час окупації з пам'ятника
очистили патину (крім волосся та вусів), вересень 2022 р.
Фото Миколи Гоманюка

Микола Гоманюк: Варто також додати, що в Україні переосмислення пам'ятників на низовому рівні відбулося більш природним чином ще задовго до початку повномасштабного вторгнення. Більшість меморіалів Другій світовій війні були демократизовані шляхом їхнього вписування в народну поминальну традицію. Цим аспектам присвячено один із розділів нашої книжки.

У книжці ви також пишете про те, що тенденція до знесення радянських монументів, пов'язаних із перемогою над нацистською Німеччиною, виходить поза межі України. Чи могли б ви коротко окреслити, як це відбувається в інших країнах Східної Європи і як на подібні процеси реагують громадянськість та політикум Західної Європи (Німеччина, Франція тощо)?

Михайло Габович: У ЗМІ часто пишуть, що у відповідь на російську агресію радянські військові меморіали почали зносити «по всій Європі». Насправді це дуже сильне перебільшення. Систематично їх прибрали з публічного простору у чотирьох країнах: Естонії, Латвії, Литві та Польщі. В Україні це сталося поки що лише у Львівській області та частково — на Івано-Франківщині. В інших регіонах знесли чи зруйнували окремі пам'ятники, але немає централізованої політики щодо їхнього знесення. Ще у двох країнах — Чехії та Болгарії — після лютого 2022 р. знесли один-два пам'ятники. У решті європейських країн, від Норвегії до Італії, цей тип пам'ятників не зазнав практично жодних змін. Щонайбільше на них могли наносити антиросійські графіті чи додавати українську символіку, як, наприклад, у Німеччині чи Австрії. У низці країн за цей період навіть збудовано нові пам'ятники солдатам Червоної армії. Йдеться не лише про Росію та Білорусь, а й Угорщину, Сербію і Боснію та Герцеговину.

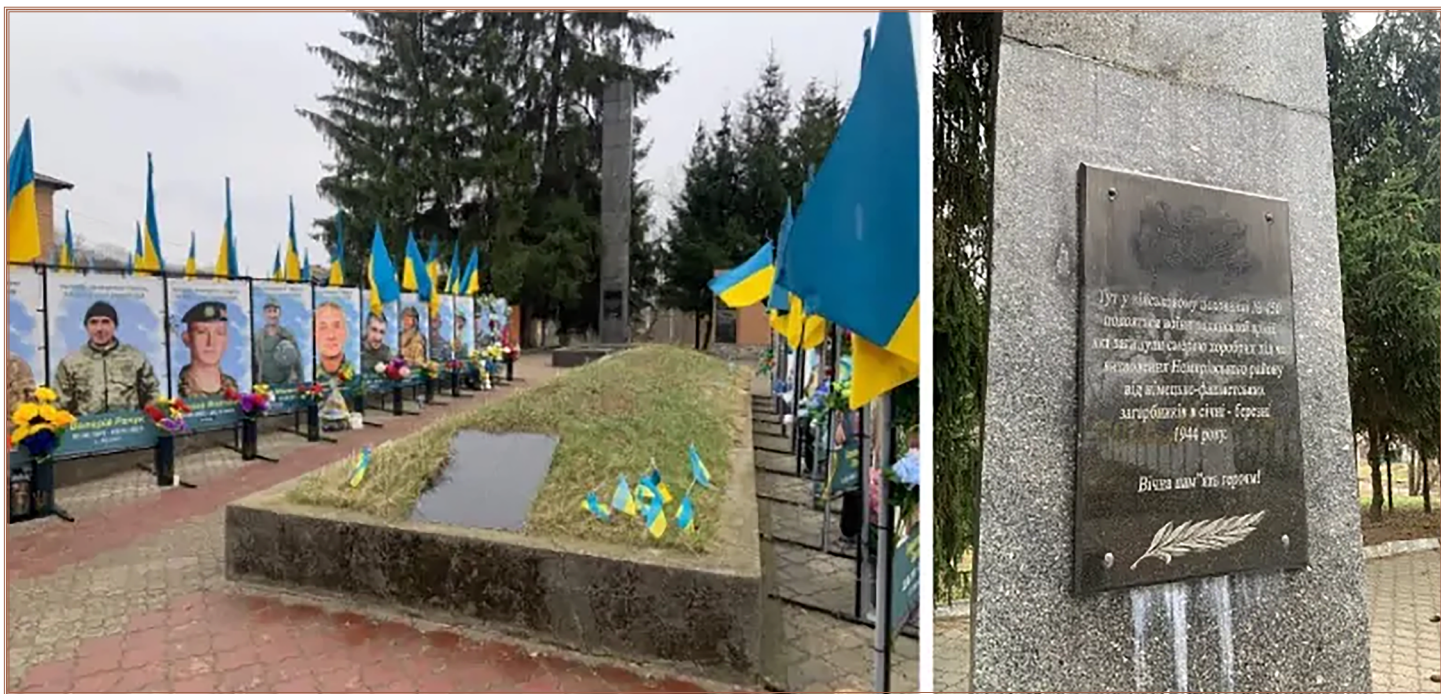
Микола Гоманюк: Деякі радянські пам'ятники героям німецько-радянської війни зникли з публічного простору в Нагірному Карабасі в 2024 р. після захоплення цих територій азербайджанською армією. Наприклад, це пам'ятники маршалу Івану Баграмяну та адміралу Івану Ісакову. Проте ймовірно це відбулося не стільки через їхні заслуги під час німецько-радянської війни, як у зв'язку з їхнім вірменським етнічним походженням.

«Пам'ять у містах більш знеособлена»

Частина експертів в Україні вважають, що знесення радянських пам'ятників, пов'язаних із перемогою над нацизмом, сприяє безперешкодній апропріації Росією наративу перемоги у Другій світовій війні. Інші стверджують, що оскільки нацизм був людиноненависницьким режимом — вишану-

Приклади поліхромної модифікації меморіалів Другій світовій війні (с. Шестерня Дніпропетровської області, серпень 2024 р.; с. Євсуг Луганської області, червень 2020 р.; м. Ізюм Харківської області, серпень 2019 р.). Фото Миколи Гоманюка

Меморіал полеглим у Другій світовій і російсько-українській війнах у Немирові Вінницької області. Також до комплексу входять пам'ятники «воїнам-інтернаціоналістам Немирівського району», «чорнобильцям», Небесній Сотні та Героям АТО, березень 2025 р.
Фото Миколи Гоманюка

вання перемоги над ним саме по собі має вагоме значення для сучасної української культури пам'яті безвідносно до російської пропаганди. Проте існує група політиків та експертів, які вважають, що Україна має позбутися мало не всіх радянських маркерів включно з тими, що стосуються перемоги над нацистською Німеччиною. Якою є ваша позиція?

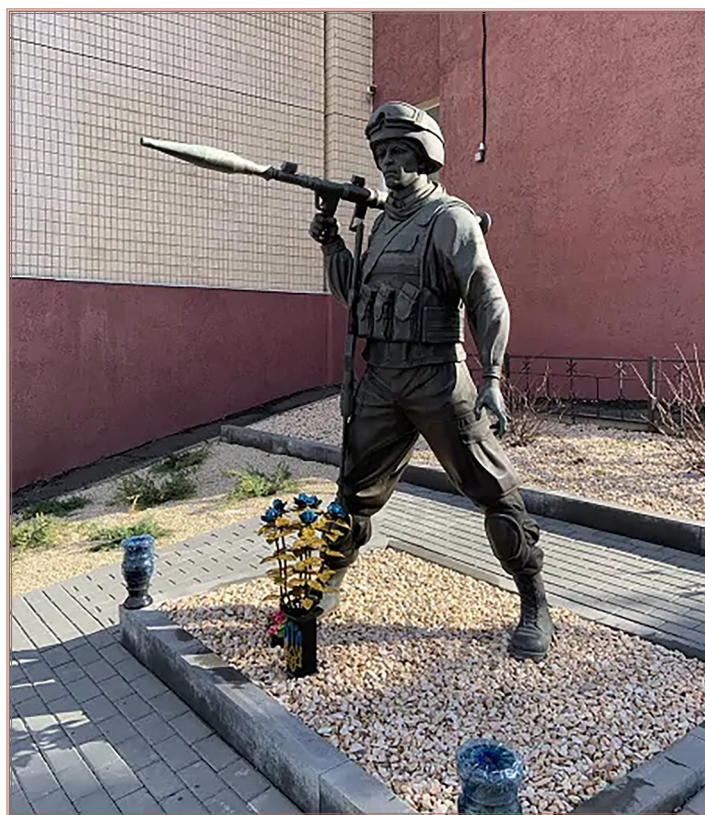
Микола Гоманюк: Наша позиція представлена у висновках до книжки. Пам'ятник існує у декількох вимірах: як політичний об'єкт, як пам'ятник історії — документ епохи, як витвір мистецтва, що може мати серйозну естетичну цінність, як матеріальна частина ландшафту і як частина життя людей, що там мешкають. Тому давайте дивитися на пам'ятники ширше і не зводити все до дихотомії «або-або».

Михайло Габович: Кожен пам'ятник має свою біографію, до якої входять дискусії до його створення. Багато фахівців з пам'ятників — таких як Джеймс Янг, історик меморіалів Голокосту, — писали про те, що ці дискусії в чомусь навіть важливіші, ніж кінцевий результат. Те саме стосується і дискусій про знесення або зміну пам'ятника. Ідея радикальної зачистки публічного простору без обговорення різних значень пам'яток — це насправді дуже радянський підхід. Набагато продуктивнішими мені видаються вже випробувані в інших країнах прийоми створення контрпам'ятників — способи проблематизації існуючих пам'яток через додавання нових мистецьких чи інформаційних елементів. Це, зокрема, набагато продуктивніше у контексті педагогіки та суспільної історії, ніж просте видалення. Хоча десь, звісно, без усунення не обійтись, — але, на мою думку, воно має бути результатом всебічного та демократичного обговорення.

Ви пишете про те, що мешканці сільських місцевостей навіть західних областей України значно частіше ставали на захист радянських пам'ятників, присвячених перемозі

над нацизмом, аніж жителі міст. Чому так? Чи можуть у цьому випадку наші міста чомусь повчитися у сіл?

Микола Гоманюк: Пам'ять у містах більш знеособлена. У містах немає стел із повними списками городян, які

Пам'ятник полеглим у російсько-українській війні в селі Білогородка Київської області, березень 2025 р.
Фото Миколи Гоманюка

загинули під час Другої світової війни. У селах це звична практика. Навіть списки тих, хто загинув під час оборони чи звільнення села, часто індивідуалізовані. Нерідко можна побачити, як родичі загиблих, які знаходили місця поховань своїх родичів, додавали до існуючих списків додаткову інформацію чи портрети. У місті зробити таке було б складніше — ймовірно, такі дії одразу ж привернули б увагу контрольних органів. У такий спосіб меморіали в селах декомунізувалися і деколонізувалися без вказівок зверху. Ця традиція нині знаходить свій відгомін і в містах, зокрема великих.

Михайло Габович: Нам часто здається, що меморіалізація тих чи інших подій починається у великих містах, а потім поширюється на малі. Насправді дуже часто відбувається навпаки: в СРСР перші пам'ятники Другій світовій війні виникали у сільській місцевості поблизу місць боїв. Встановлювати меморіали жертвам Голокосту у великих містах було майже неможливо, а от у невеликих містечках і селах їх були сотні. Про це можна прочитати у Аркадія Зельцера. Після проголошення Україною незалежності, як продемонструвала у своєму дослідженні Юлія Юрчук, перші пам'ятники бійцям ОУН-УПА теж виникали в селах, до того ж вони могли сусідити з радянськими пам'ятниками жертвам УПА. Одні й ті самі люди приносили квіти і тим, і іншим. У великих містах у дискусіях про громадський простір найчастіше враховують лише ідеологічні принципи. Проте є й інші значення пам'ятників — сімейна чи локальна пам'ять, орієнтир у просторі, звична частина ландшафту — і вони часто сильніше відчуються у невеликих населених пунктах.

«Я не пригадую жодного випадку, коли б російські окупанти вшановували пам'ять жертв Голокосту на окупованих українських територіях»

Однією з маргінальних тем, яка проте подекуди знаходила відображення в радянських меморіалізаційних проектах, була історія Голокосту. Значна частина цих пам'ятників не містила прямих вказівок на єврейські жертви, розмиваючи їхню ідентичність у канонах героїки та загальнорадянської

жертвості. Чи помітили ви у своєму дослідженні якусь особливе ставлення російської й української влади до тих радянських меморіалів, які репрезентують Голокост?

Микола Гоманюк: Ми згадуємо меморіали жертвам Голокосту, а саме Бабин Яр та Дробиський Яр, у контексті їхнього руйнування під час обстрілів. Наслідки цих обстрілів стали основою для низки резонансних медіасюжетів в Україні. Останні намагалися примножити жах і руйнівні наслідки російської агресії, посиляючись на трагедію Голокосту. Проте на окупованих територіях окупанти вперто не помічали цих меморіалів. Наша книжка містить календар пам'ятних дат, які пишуть святкували на окупованих Росією українських територіях. Він налічує десятки дат, зокрема й тих, які не мали жодного стосунку до України, наприклад день пам'яті жертв Беслана чи день звільнення Ленінграда. Проте я не пригадую жодного випадку, коли б російські окупанти вшановували пам'ять жертв Голокосту на окупованих українських територіях. Цей приклад якраз добре показує селективне ставлення до історії Другої світової війни в Росії.

Михайло Габович: Незважаючи на безліч окремих цікавих ініціатив, Голокост — а тим більше вбивства ромів та інших груп жертв нацизму — так і не став частиною історичної свідомості в пострадянському просторі — ні в Україні, ні в Росії, ні в інших країнах. Уже згадані низові пам'ятники жертвам Голокосту, створені за радянських часів, після 1991 р. часто були замінені на нові пам'ятки «міжнародного» зразка, які нерідко (хоча і не завжди) стоять окремо від інших меморіалів Другій світовій війні. Вони так і не стали важливою частиною суспільного життя та комеморативних практик. Тому й окупантів вони не цікавлять.

У 2022 році з початком повномасштабного вторгнення в українському та російському медійних дискурсах почастишали порівняння поточної війни з Другою світовою, нацизмом і Голокостом. Чим ці порівняння схожі, а чим відрізняються? Ці порівняння мають якусь конкретну мету чи є радше топом останньої великої війни, який несвідомо виринає як фонове порівняння?

Меморіал «знищеним громадянам Каховського району» біля села Малокаховка Херсонської області, встановлений у часи незалежної України замість радянського обеліска, травень 2017 р.

Фото Миколи Гоманюка

Деколонізований пам'ятник односельцям, які загинули за часів Другої світової війни, у селі Конюшки Івано-Франківської області. З пам'ятника усунуто бронзовий барельєф і списки загиблих, липень 2024 р. Фото Миколи Гоманюка

Микола Гоманюк: Тут все залежить від періоду. У 2022-му та в першій половині 2023 р. в Україні Росію активно порівнювали з нацистською Німеччиною, а сучасних українських захисників — як із вояками УПА, так і з українськими солдатами Червоної армії. Проте згодом подібні порівняння поступово стали зникати.

Михайло Габович: У російському випадку спостерігається ще один цікавий аспект. У радянській традиції «фашистами» завжди називали ідеологічних ворогів — Німеччину, але подекуди й Тіто чи США. А «нацистами» дивним чином частіше називали тих, ким у радянському сприйнятті керували якісь зовнішні ляльководи, — наприклад учасників східнонімецького повстання 1953 р. чи угорського 1956 р. або й Празької весни 1968 р. Саме тому українців частіше називають «нацистами», аніж «фашистами», адже російська пропаганда заперечує суб'єктність України та стверджує, що нею керують США чи Захід у цілому. В цьому сенсі російські розмови про «нацистську хунту в Києві» відсилають не тільки і не стільки до Другої світової війни, скільки до вторгнення в Чехословаччину у 1968 р. Хоча російський дискурс, звичайно, синкретичний, і він хаотично послуговується всім, що може бути корисним, — від Олександра Невського до культу спецназівців Головного розвідувального управління (ГРУ) СРСР і Росії.

«Період перебування у складі імперій з усіма його наслідками і зокрема пам'ятниками — це невід'ємна частина історії України»

Станом на зараз в Україні тривають дискусії щодо знесення не лише радянських пам'ятників, а й тих, що легітимізують російську імперськість. Частина таких пам'ятників (наприклад, пам'ятник Пушкіну в Одесі) мають дорадянське минуле. Ми спостерігаємо, як ці маркери породили дискусію в Одесі. Як вирішувалася доля таких дорадянських меморіальних знаків в інших містах України?

Микола Гоманюк: По-різному. Дорадянського Пушкіна в Харкові забрали в музей, хоча були спроби змістити акцент з постаті Пушкіна на учасників Самостійної України, які в 1904 р. намагалися той пам'ятник підірвати. Дорадянський пам'ятник Потьомкіну в Херсоні (це була копія скульптури Мартоса, відтворена вже в Україні) окупанти викрали, тим самим знявши всі питання щодо його подальшої долі. Суворов в Очакові, наскільки мені відомо, стоїть досі, хоча вулицю Суворова перейменували. А от в Ізмаїлі дорадянський Суворов не вистояв, як і його копія в Тульчині. Варто також додати, що в меморіальному просторі України існують пам'ятники діячам інших імперій, які не цікавлять деколонізаторів, а могли би. Не виникають питання до Франца-Йосипа в Чернівцях чи Марії-Терезії в Ужгороді, які з'явилися там у 2000-х роках.

Сьогодні в Україні у стосунку до змін у меморіальному просторі найчастіше вживають такі поняття: деколонізація, деімперіалізація, декомунізація. Як, на вашу думку, краще означити ці процеси? Які підходи мали б переважати під час їхнього здійснення на загальнодержавному та локальному рівнях?

Микола Гоманюк: До всіх цих понять я додав би слово «селективна». Говорячи про деколонізацію, забувають, що українців, та й Україну, зокрема сучасну, можна розглядати і як суб'єкт, і як об'єкт колонізації. Про селективну деімперіалізацію я вже згадував, говорячи про пам'ятники імперії Габсбургів. Так само і декомунізація у нас вибіркова: активістів чомусь не цікавлять постаті Олександра Довженка, Павла Тичини чи Олеся Гончара. Я не історик, і мені хотілося б, щоб усьому передувала дискусія, щоб самому розібратися. Це про загальнодержавні речі. З іншого боку, я частину життя присвятив розвитку місцевого самоврядування і вважаю, що сильно, іноді вперте місцеве самоврядування — це одне з найвизначніших досягнень нашої країни, тому я б надавав громадам і їхнім мешканцям більше комемораційної автономії. Також не варто забувати, що часто мовчазна більшість теж має власну думку.

Михайло Габович: Важливо розуміти, що всі ці процеси з префіксом «де-» ніколи не відновлять якийсь споконвічний доімперський стан. Період перебування у складі імперій з усіма його наслідками і зокрема пам'ятниками — це невід'ємна частина історії України. Можливо, іноді мало б сенс не лише зносити пам'ятники та переносити їх у музеї, а й використовувати їх для різнобічного критичного осмислення імперського досвіду на місцях. Але, як зазначив Микола, це мають вирішувати місцеві мешканці.

Розмовляв Петро Долганов

Літературна редакція Ольги Дячук

У публікації використано світліни з приватного архіву Миколи Гоманюка

Проект виходить за підтримки канадської неурядової організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE)

Джерело: Україна модерна

ФАНТОМНИЙ БІЛЬ? УКРАЇНА У ЧЕРЗІ ДО КЛУБУ ПЕРЕМОЖЦІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Я народився в самий розпал війни,
коли мільйони людей вбивали
один одного заради того, які будуть
на світі концтабори: коричневі чи червоні.
Владімір Буковскій, «І повертається вітер...»

Ми воювали за праве діло. Але воно виявилось неправим.
Віктор Некрасов на Радіо Свобода

Щороку з наближенням 9 травня розпочинається запекла дискусія щодо ролі України в Другій світовій війні й перемозі над нацизмом. Щороку ми намагаємося довести, що Україна — одна з повноправних учасниць антигітлерівської коаліції, а Путін спотворив справжню історію війни... Тому що з нацизмом воювали всі народи Радянського Союзу й самі росіяни без українців ніякої війни не виграли б... Тому що Україна зазнала чи не найбільших жертв у цій війні... Тому що саме українець підняв над Райхстагом Прапор Перемоги, а інший українець прийняв капітуляцію Японії... Тому що Україна стала однією із засновниць Організації Об'єднаних Націй...

Усе це правда. Але найбільший парадокс — те, що допоки ми змагаємось з Путіним за звання головного переможця в Другій світовій війні, той матиме шанс перемогти нас у сьогодиншній війні за нашу незалежність. Адже він воює не просто за загарбання України. Перемога Путіна — це не лише зміна державних кордонів, паспортів і прізвища чинного президента. Перемога Путіна — це повернення до абсолютно іншого світу: інших цінностей, інших стосунків, іншого способу життя. Світу, де держава — це все, а людина — ніщо, де можна заробляти гроші, але не можна мати власних думок, де можна змінити квартиру, але не можна змінити владу, де ніщо завтра не гарантує тобі ані грошей, ані квартири, ані свободи, ані власного життя. А найстрашніше — світу, населеного людьми, яких такий порядок цілком влаштовує.

І найкоротший шлях до цього світу — через День Перемоги. Саме «Велика Перемога» — альфа й омега

російської державності, пароль і символ віри російського народу, трон та омофор російського правителя.

Заради перемоги у «Великій Вітчизняній війні» радянський народ терпів голод і репресії до війни. Уже 80 років перемога у «Великій Вітчизняній війні» — виправдання існування спочатку радянського, а згодом російського режиму. Саме «визначальна роль у Великій Перемозі» дає підстави очільникам сьогодиншньої Росії вимагати від світу виконання своїх загарбницьких забаганок, а самому світові раз у раз затикає рота.

І немає значення, чи поділяємо ми путінський погляд на війну й перемогу. Достатньо того, що ми готові брати участь у містеріях самого культу... Що ми визнаємо Другу світову війну й, відповідно, перемогу в ній визначальними подіями чи не всієї світової історії... Що єдине, чого прагнемо, — це гідне місце в пам'яті про них...

Нам здається, що тут ми крокуємо в ногу з «усім прогресивним людством». Насправді ж ми й далі варимось в старому бульйоні радянських історичних міфів. Бо це саме радянські комуністичні ідеологи вигадали «новітню історію», яка починалася від «Великої жовтневої революції» 1917-го й знаменувала собою «принципово новий» етап світової історії — добу переходу від капіталізму до соціалізму. Закономірно, що головною подією цієї «новітньої історії» стала «Велика Вітчизняна війна» — наймасштабніше зіткнення «Батьківщини переможного соціалізму» з «імперіалістичною навалою». Недарма радянська політична теорія визначала 1930-ті як час «повної», а 1950-ті — «остаточної» перемоги соціалізму в СРСР.

Тому, щоб не лише повністю, а й остаточно перемогти Путіна та Росію, нам треба насамперед позбавитися всієї радянської історичної парадигми взагалі й щодо Другої світової війни зокрема. Далі — стислі тези до оновленого бачення цієї історії.

Друга світова війна стала продовженням Великої війни 1914–1918 років, які разом склали «довгу громадянську війну в Європі». Саме Перша світова війна зруйнувала міф тріумфу просвітництва й невинного прогресу людства. Вона викликала тривалу ідейну кризу

Вулиця Хрещатик у Києві в руїнах, вересень 1941 р., після вступу нацистів до міста.
Більшовики застосували тактику «випаленої землі»

політичного лібералізму. Унаслідок неї в Росії перемогли більшовики, що проголосили своєю метою повне руйнування західної цивілізації, як вона складалася в модерну добу. Велика депресія кінця 1920-х — середини 1930-х років завдала такого саме потужного удару по лібералізму економічному. В умовах кризи ліберальної ідеології загроза комунізму кинула мільйони людей по всій Європі в обійми правих радикалів, зокрема фашистів і нацистів.

Отже, Друга світова війна стала наслідком перемоги в Європі в міжвоєнний період агресивних антидемократичних сил, насамперед російських більшовиків і німецьких нацистів, які однаково прагнули світового панування. Вона була світоглядною війною, у якій зіткнулися не просто три потуги, а три глобальні ідеології: тоталітарна расова нацистська імперія, тоталітарна класова радянська імперія та англо-американський демократичний світ. На жаль, країнам вільного світу ситуаційно довелося йти на союз із тоталітарними імперіями (це стосується не лише США та Великої Британії, а й Фінляндії, якій радянські агресії 1939 та 1941 років не залишили великого вибору).

Радянський Союз був прямим нащадком і реінкарнацією Російської імперії, але із суттєвою відмінністю. Стара Росія — традиційне суспільство, що двісті років опиралося прагненню своїх політичних еліт до європеїзації. Нова, радянська, Росія вирішила європеїзуватись одразу й рубя. Але за зразок вона взяла не реальні досягнення країн Заходу, а небезпечні мрії Маркса й Енгельса — відірваних від реального життя європейських теоретиків комунізму. Доктринерство російських більшовиків у поєднанні з багатовіковими російськими традиціями створило вибухову суміш.

Від моменту свого виникнення радянська Росія (згодом — СРСР) була агресивною імперією, що мала на меті загарбання всієї Європи (а в перспективі — світу) та встановлення в них тоталітарного репресивного класового режиму.

СРСР одночасно — тоталітарна держава, що нищила будь-які прояви національної та персональної свободи й незалежності, а також репресивна держава, що в міжвоєнний період винщила й ув'язнила мільйони своїх підданих.

СРСР розв'язав Другу світову війну у вересні 1939 року разом і в союзі з нацистською Німеччиною винятково задля реалізації своїх імперських цілей. Від початку війни він захоплював навколишні незалежні держави або їхні частини. Так само наприкінці Другої світової війни СРСР аж ніяк не визволяв європейські народи від нацизму, а просто заміщував нацистське панування власним.

У другій половині 1940 року загарбницькі прагнення Радянського Союзу і Німеччини зіткнулися у Південній Європі. Відтоді СРСР і нацистський Райх наввипередки готувалися до нападу один на одного. Лише випадок, що Гітлер встиг розпочати війну першим. Але ціною розгромних поразок та мільйонних жертв радянський режим неочікувано врятував свою репутацію і в підсумку долучився до «табору світового добра».

Для розуміння ролі й долі України в Другій світовій війні варто пам'ятати, що незалежна Українська держава — прямий нащадок Київської Русі, Галицько-Волинського королівства й козацької держави — укотре від-

родилася 1917 року. Її відродження було наслідком вільного волевиявлення українського народу в умовах руйнації старої Російської імперії. Соборну українську державу знищили російські більшовики. Більшу її частину захопили й примусово включили до складу оновленої Російської імперії — СРСР, менша потрапила до складу Польщі.

Більшовики встановили в Україні (як і в інших захоплених ними країнах) жорстокий окупаційний режим, який системно чинив убивства, виморювання, пограбування, ув'язнення й депортації мільйонів українців, знищення автентичної української культури та вільного суспільного життя. Метою більшовиків в Україні була повна асиміляція місцевого населення в процесі створення так званого «єдиного радянського народу» — імперської панросійської нації.

УРСР — квазідержавне утворення, що не мало жодної самостійності не лише в зовнішній, а й у внутрішній політиці. Отже, участь українців та інших народів України в Другій світовій війні в складі Червоної армії, мільйонні жертви, які вони понесли, де-факто послужили лише імперським цілям московського більшовицького керівництва радянської імперії. І «визволення» України Червоною армією у 1943–1944 роках ненабагато відрізнялося від її «визволення» вермахтом 1941-го. Перемога СРСР у Другій світовій війні так само не принесла свободи українцям та іншим народам України.

Український національно-визвольний рух не спромігся вибороти українську незалежність ані під час Ви-

Плакат повстанців.
Фото: Український інститут національної пам'яті.
За що воюють українські повстанці?
Не за Сталіна,
не за Суворова,
не за Гітлера,
який психічно хворий.
За безмежну Україну,
незалежну від Йоски (Сталіна) та Фріца (Гітлера)

звольних змагань, ані під час Другої світової війни. Тому сьогодні Україна втретє за 100 років веде війну за незалежність проти споконвічного ворога — Росії.

Напевно, сьогодні найважливіше — позбавлення ілюзій щодо природи повоєнного світу від завершення Другої світової війни й до сьогоднішнього дня. Збереження так званої ялтинсько-потсдамської системи було і є прагненням насамперед СРСР та сучасної Росії, бо давало й досі дає їм можливість зберігати сфери свого впливу.

Тому намагання України представити себе частиною антигітлерівської коаліції та одним із переможців і визволителів у Другій світовій війні сприяє лише збереженню радянського міфу про цю війну, а отже, сентиментів до сучасної Росії як нащадка СРСР — переможця нацистів. А збереження сентиментів до часів антигітлерівської коаліції в США та Західній Європі — чи не найбільша ідеологічна загроза для незалежності України.

Нам треба усвідомити, що сучасну єдину Європу створили не переможці в Другій світовій війні, а держави, які винесли з неї головний урок: основні суспільні цінності — демократія та свобода, правова рівність і гідність. До складу НАТО та Європейського Союзу від самого початку входили держави, які воювали в складі Осі, — Німеччина й Італія, а згодом Румунія та Угорщина, Словаччина, Хорватія та Фінляндія. Так само сьогодні невіддільна частина вільного світу — Японія. Водночас колишні радянські сателіти в Центрально-Східній

Європі або окуповані нею держави Балтії ставали органічною складовою єдиної Європи без штучних намагань виставити себе учасниками антигітлерівської коаліції.

Із цього випливають практичні уроки стосовно історичної пам'яті про Другу світову війну. І головним з них має стати усвідомлення неприпустимості повернення агресивного імперіалізму й репресивного тоталітаризму в будь-якій формі та з будь-яким ідеологічним обґрунтуванням. А тому участь у перемозі над нацизмом 80 років тому не може бути довічною індульгенцією для будь-якої держави — учасниці тодішньої антигітлерівської коаліції.

Ми маємо вшановувати пам'ять усіх загиблих під час Другої світової війни мирних жителів і простих воїнів різних армій — українців та представників інших народів України. Але найбільш гідним ушануванням їхньої пам'яті буде збереження свободи й гідності всіх людей, демократії та незалежності всіх країн.

Сьогодні ми спостерігаємо у світі небезпечні тенденції росту популярності украї правих та украї лівих політичних сил, що дуже нагадує міжвоєнну ситуацію сторічної давнини. Тому вільні держави й народи мають згуртуватися для збереження демократії та свободи незалежно від того, хто сьогодні стає їхнім ворогом.

Автор: Віталій Нахманович
Джерело: Український тиждень

ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ: «ГОЛОВНА «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ» ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ — ЗНИЩИТИ БУДЬ-ЯКІ НАСЛІДКИ ПРОСВІТНИЦТВА»

Розмову української дослідниці Голокосту Анни Медведовської із професором єврейських студій на історичному факультеті Північно-Західного університету в Чикаго Йохананом Петровським-Штерном присвячено обговоренню документального фільму німецького режисера Матті Геішоннека «Ванзейська конференція» (Die Wannseekonferenz, 2022). Використовуючи жанр документального кіно, режисер не цурається художніх елементів, щоби передати ймовірний сенс того, що назавжди залишилося поза протоколами, документами чи будь-якими іншими джерелами. Йдеться про амбівалентні ситуації, психологічну напругу й справжні мотиви учасників конференції. Насамкінець режисер піддає сумніву наші просвітницькі переконання в тому, що освіта і наука здатні викоринити ксенофобію. Йоханан Петровський-Штерн намагається як відтворити відкриті й приховані сенси, що хотів передати режисер, так і віднайти та проаналізувати «автономію тексту» цього документального фільму, покликаючись на сучасні події російсько-української війни. Нацистські високоосвічені еліти, що втілювали Голокост, а також творці сучасної російської пропаганди є тими промовистими прикладами, якими Йоханан Петровський-Штерн підкріплює свою аргументацію в інтерв'ю.

«Ванзейська конференція переводить усі дескриптивні документи в інший — прескриптивний — реєстр, який і є основною складовою фільму»

Фільм вийшов до 80-ї річниці Ванзейської конференції (1942 року). Його жанр позначений як документальна драма. У якій пропорції, на Вашу думку, в ньому поєднані докумен-

тальна і драматична складові? Наскільки точно, за Вашим відчуттям, у фільмі відтворюються події, що відбувалися в Домі Ванзейської конференції?

Питання про співвідношення документального та художнього вимірів — це питання про те, на чому, власне, базується цей фільм. Перша — найкоротша — відповідь може приголомшити: на відміну від багатьох інших історичних подій, на яких побудовані історичні фільми, у нашому випадку збереглися протоколи, до того ж — у незайманому факсимільному вигляді. Вони опубліковані, ними послуговується безліч істориків. Але є зворотний бік цього питання: з цим безпосереднім джерелом у нас велика проблема. Ванзейські протоколи було занотовано стенографістом або стенографісткою. У кадрі фільму ми бачимо жінку, що робить записи. Проте люди, які згадують Ванзейську конференцію, її реальні учасники, на різних судових процесах казали, що стенографістом був чоловік, а не жінка. І це перше питання, яке в мене виникає і на яке немає відповіді. Хто це записував? У фільмі звучить думка, що весь персонал на Ванзейській віллі — люди, перевірені такими службами, як РСХА і СС. Тобто це свої, «запротокольовані» люди. Хто ж цей загадковий стенограф?

Йдемо далі, ускладнюємо відповідь на Ваше запитання. Через чотири дні після закінчення конференції готову чернетку протоколу бере Адольф Айхман, ретельно редагує розшифровані стенографічні записи та віддає їх Райнгарду Гайдріху. Гайдріх редагує протокол чотири (!) рази. Тому коли ми кажемо, що ось перед нами автентичний історичний документ, ми маємо брати до уваги,

Колишній оберштурмбанфюрер СС Адольф Айхман під час судового процесу в Єрусалимі. 1961 р.

що існувало як мінімум три пари рук, які працювали над ним, скоріш за все змінюючи — згідно з поставленими СС і РСХА цілями — реальну течію дискусій: стенографіст (чоловік або жінка), Айхман, який зробив з цього кінцеву версію тексту, плюс чотири редакції Гайдріха. До того ж жодної із чернеток не збереглося: вони або були знищені, або лежать заховані в якомусь бездонному бундесархіві, і ні фаховим історикам Третього райху, ні мені про них не відомо. А втім, не виникає сумнівів, що ці протоколи відредаговано представником найвищої інстанції, якому було добре відомо, що вони матимуть великий історичний сенс, і який відправляв цей документ всім учасникам на підпис. Підсумовуємо: документ, який формувався як дескриптивний, було відредаговано так, щоб він виконував прескриптивну функцію.

Тобто редагування підсилює ту саму лінію, яку на конференції продавлює Гайдріх; воно спрямоване на перетворення документа з такого, що представляє певну інформацію, на документ, який дає вказівки. Протокол є водночас і дескриптивним, і прескриптивним. Вказавши у документі, що саме за результатами дискусії потрібно робити представникам різних владних інстанцій, у такому вигляді його розсилають на підпис учасникам конференції. Драматична історія редагування, яка нам не відома, певною мірою відбивається у драматургії фільму, за котрою глядач уважно слідкує. Ми до цього напруженого розвитку подій ще повернемося.

Своєрідне «свідощтво» самого протоколу підтримують пізніші свідчення. Наприклад, Фрідріх Вільгельм Крітцінгер, директор імперської канцелярії, у 1946 р. виступав на одному з Нюрнберзьких процесів. Він дає детальні свідчення про те, що відбувалося на Ванзейській конференції. Тож у нас є усний наратив учасника, який пояснює, чим власне була ця конференція з точки зору того, що нацистська пропаганда евфемістично називала «остаточним вирішенням єврейського питання».

На процесі 1961 р. в Єрусалимі викрадений з Аргентини Айхман також свідчив, що йому дали протоколи Ванзейської конференції прямо в руки і запитали: «Що ви можете про це сказати?». Він, один із головних втілювачів Ванзейських рішень, також дає свідчення про те, чим була ця конференція у контексті вбивства європейських євреїв. Отже, другий корпус документальних свідчень презентує точки зору безпосередніх учасників, які дожили до допиту, щоб розповісти про 20 лютого 1942 р.

Остання група джерел — це інформація про події, що розгорталися навколо конференції. Учасники весь час посилаються на «наші успіхи на сході», маючи на увазі остаточне вбивство євреїв Литви, Латвії, Естонії, просування цієї ж справи у Білорусі та Україні, успіх операції в Бабиному Яру — усі «досягнення» Райху, з яким делегати конференції «зі сходу» вітають присутніх. Ці події відображено в інших документах, що передували конференції: донесеннях Гімmlеру, Айхману, рапортах зондеркоманд, голів айнзацгруп, голів адміністрацій на окупованих землях — скажімо, Еріха Коха, який очолював Райхскомісаріат «Україна». На цих рапортах ґрунтуються конференційні виступи. Хоч їх не цитують вголос, на них посилаються. Усі ці документи є частиною джерельного корпусу Ванзейської конференції та історичним ґрунтом, на основі якого відтворено контекст фільму. В певному сенсі Ванзейська конференція переводить усі ці дескриптивні документи в інший — прескриптивний — реєстр, який і є основною складовою фільму. Коли ми говоримо про документальну базу конференції, треба мати на увазі цю складність і багатшаровість джерел, що стоять за протоколами, та декілька версій протокольних чернеток, яких у нас немає.

«Конференція прийняла рішення про індустріалізацію процесу вбивства»

Що можна сказати про історичне значення Ванзейської конференції? Чи не виглядає воно децю перебільшеним? Чи дійсно там щось вирішувалося, чи це зібрання високопосадовців мало суто ритуальне значення, а принципово «єврейське питання» вже давно було вирішено, а рішення — майже втіленим?

Рішення було вельми важливим, але воно було якісним, а не кількісним, хоча йшлося про *Endlösung* — остаточне вирішення єврейського питання. Немовби залишилося тільки прибрати євреїв тут і там, щоб забезпечити *Judenrein*-статус німецьких колоній, усе інше буцімто зроблено. Насправді йшлося не про те, скільки і де вбито єврейського населення, як про це доповідало РСХА, а про те, як це відбувалося. Саме це якісно інноваційне рішення стало ключовим моментом конференції. Якщо можна використати школярський жаргон, я сказав би, що конференція прийняла рішення про індустріалізацію процесу вбивства: про те, яким чином, з чією допомогою, де і за яких обставин поставити все, що досі відбувалося ситуативно, на міцні індустріальні рейки. Наприкінці фільму Айхман пояснює Крітцінгеру: так, ви правильно підрахували, скільки ми вбиваємо за годину — від 900 до 1000 осіб. Якщо так буде йти й далі, то нам знадобиться понад 400 днів безперервних розстрілів. Така практика, безсумнівно, мала б негативний вплив на солдат вермахту. Але «в нас», пояснює Айхман, є спеціальні печі, є «Циклон Б», Рудольф Гесс в Аушвіці вже відпрацював цю ефективну технологію. Запропонована індустріалізація вбивства дає результати: дві з половиною тисячі людей може бути вбито за годину, себто до 60 тисяч на добу. Це і є індустріальний процес.

Але тут виникає важливий момент, який драматизує — і у фільмі, і в реальній дійсності — те, що сторонньому спостерігачу може видатися банальним процесом прийняття рішення. Розгортання «промислових» методів убивства євреїв руйнує чимало принципів, на

які спирається вирішення «єврейського питання» в Третьому райху, починаючи з самого його початку у 1933 р. Хто з євреїв має право виїжджати з країни, а хто — ні, вирішували міністерство закордонних справ і дипломатичний корпус. Можуть євреї вивозити гроші чи ні, у якій кількості, на яких умовах, з якими виплатами арійським банкам — цим займалося міністерство фінансів. Питанням щодо прав євреїв, які народилися або ж перебували у змішаних шлюбах, опікувалося міністерство юстиції. Кого депортують і куди — прерогатива СС. Окрім расистських Нюрнберзьких законів існувало чимало інших, якими регулювалися єврейське життя і смерть у нацистській Німеччині.

Проте після Ванзейської конференції все це законодавство припиняє свою дію. Саме цей момент конференція мала зафіксувати. Це і є головний момент, на якому базується драматургія фільму. Для учасників конференції вкрай важливо зрозуміти, що і як змінюється і які інституційні та фінансові наслідки цих змін. Звичайно, їх також цікавило, що означає перевести масове вбивство євреїв на індустріальні рейки. Треба було, по-перше, запрополювати досвід уже наявних мордерських практик. Тобто те, що робили з євреями, налагоджену систему знищення можна було переводити у промисловий план.

По-друге, необхідно було позначити стратегічну важливість цієї задачі. До того часу це було задачею тактики: всі євреї, як стверджувала нацистська пропаганда, більшовики і комуністи, тому їх треба було вбити, щоб вони не загрожували тиловому забезпеченню та окупаційній адміністрації. Тепер ця тактична задача стає стратегічною, оскільки для фюрера вбивство євреїв — друге за значенням завдання після створення Райху на території усієї Європи. Тому всім, хто дотичний до цієї проблеми, потрібно довести, чому йдеться про підвищення статусу «єврейського питання». Себто раніше «ми» самотужки вбивали євреїв тут і там, а тепер це стане нашим спільним урядовим завданням.

По-третє, знову повертаючись до драматургії фільму, необхідно було переконати всі зацікавлені міністерства — фінансів, юстиції, іноземних справ, внутрішніх справ, а також кабінет міністрів, — що тепер не вони, а виключно СС розпоряджається євреями, їхнім майном, банківськими вкладками, бізнесовими установами, документацією, їхнім життям. У цьому й полягає ключовий момент конференції і головний драматургічний акцент фільму: схилити всі ці інституції до співпраці, пояснивши їм, що після Ванзейської конференції євреї мають бути виключені з-під їхнього контролю і переведені у розпорядження зовсім інших органів. Цивільні інститути більше не займатимуться єврейськими проблемами. Гайдріх відкрито каже їм: не переймайтесь, ми вирішимо «єврейське питання» за вас.

Хтось із присутніх збитий з пантелику: чекайте, а що, тепер СС — законодавча організація? Так, відповідає Гайдріх. Ми тепер і виконавча, і законодавча організація; всі ваші попередні досягнення у сфері расового законодавства і вся ваша величезна юридична робота тепер у минулому. Це і є той момент, коли ми бачимо реальні зіткнення інтересів різних міністерств та інституцій Райху. Узгодити їхні інтереси, привести їх до нового спільного знаменника — важлива річ, такого досі не було.

«Зіткнення Штуккарта і Гайдріха — це конфлікт двох амбіцій, суперечність між двома інституціями»

Отже, єврейське питання постає як фактор боротьби за владу або ж її узурпації?

Так, СС узурпує вирішення єврейського питання. В усьому іншому йдеться радше про розподіл функцій — хто за що відповідає. З іншого боку, стає зрозуміло, що ідеологія остаточно поглинула державний апарат. Представники СС відкрито кажуть: ви, звичайно, займаєтесь державними справами, але зараз найголовніше — ми, державна ідеологія. Не професіонали-державники, а завзяті ідеологи. У ванзейському зіткненні професіоналів та ідеологів останні мають перевагу. СС наполягає: тепер ми за все відповідаємо, а ви маєте виконувати наші розпорядження. Звичайно, державники шоковані.

До їхнього відома це довели без можливості не погодитися?

«Захисні загони» були парамілітарною групою, яка тепер стає головним механізмом державотворення. Їхні представники були готові до незгоди. Пам'ятаєте, в якусь хвилину Гайдріх виводить з кімнати Айхмана і декількох інших своїх партайгеноссе (товаришів по партії. — Прим. ред.). Між ними відбувається розмова, головний мотив якої — «ну, оці», себто «другосортні» цивільні зі своїми нікчемними університетськими дипломами та докторськими дисертаціями. Йдеться про безумовне протистояння. Саме їх Гайдріху треба переконати. І саме їх він має на увазі, кажучи, що «ми очікуємо спротиву» від Крітцінгера, Штуккарта і Лютера.

Під час другого засідання Гайдріх звертається до держсекретаря Вільгельма Штуккарта і каже: ми хочемо послухати ваші зауваження, ми тут, щоб їх вислухати. Це — пастка. Адже державним високопосадовцям треба висловлюватись у такій нюансованій манері, щоб продемонструвати, що вони, звичайно, розуміють важливість головної ідеї Гітлера, повністю підтримують її, але у них виникають суто технічні питання. Мовляв, як, коли, де і за які гроші реалізувати гігантський проект вбивства європейського єврейського населення. У цей момент мілітаристи та ідеологи перевіряють фахівців і державників на лояльність. Представники СС нагадують державникам: ви — нацисти, ви підписались під цією ідеологією, тож приймайте і не заважайте їй втілювати. Ви не можете нам заперечувати, кажучи, що ваші професійні амбіції сильніші, ніж наші з вами спільні ідеологічні засади.

Власне, зіткнення Штуккарта і Гайдріха — це конфлікт двох амбіцій, суперечність між двома інституціями. Воно набуває нетривіального характеру, бо Штуккарт є автором Нюрнберзьких законів, документів Райху неймовірної важливості. А що відбувається на Ванзейській конференції? Там Штуккарту доводять, що його закони працювали сім років (з 1935 до 1942), але тепер вони більше не потрібні. Для Штуккарта ці закони — його внесок у нацистську ідеологію, його надія на місце під сонцем Райху, його гарантоване місце в пантеоні. З цими законами він планував увійти в історію. Тому його заперечення Гайдріху та Айхману побудовано на «єзуїтських» нюансах, які можна сприймати як своєрідну впертість держурядовця. Мовляв, розроблені ним закони щодо різних типів євреїв, навернених в арійство, мають працювати, бо це — закон країни. Ми можемо

прочитати його супротив і як замасковане бажання врятувати хоча б когось із євреїв — вихрестів, одружених з арійками, ветеранів Першої світової війни. Хай там як, а на конференції йому кажуть, що його закон більше не працює. Звичайно, в нього почали грати амбіції.

Драматургічна напруга фільму полягає у тому, що саме в цей момент ми дивимось Штуккарту в обличчя, слухаємо, що він каже, і намагаємось проінтерпретувати озвучені деталі: чи депортувати брата того, хто сам є продуктом змішаного шлюбу і одружений на арійці, чи депортувати брата людини зі змішаного шлюбу, в якого немає дітей... Що це? Останній гуманістичний момент у рамках расистської теорії, який дозволяє собі впливовий Штуккарт, чи банальна спроба обстояти Нюрнберзькі закони, захистити власну професійну гідність? Ми не можемо відповісти на це питання. Воно неймовірно перевантажене смислами. Є можливість проінтерпретувати його і у той, і в інший спосіб.

«Ванзейська конференція замінює арійську ідею ідеєю соціального дарвінізму, згідно з якою євреї перебувають поза межами ієрархії»

Хотілося б поговорити про епізод, який автори неначе свідомо підкреслили, коли Гайдріх дає розпорядження щодо протоколів, про те, хто їх має підписувати, і наголошує, щоб ніхто з учасників не мав можливості потім стверджувати, що вони буцімто не знали, про що йдеться.

Перша думка, що Ванзейська конференція мала запровадити колективну відповідальність. Безумовно, Гайдріх прагнув, щоб не лише СС, а й усі цивільні інституції несли відповідальність за втілення *Endlösung*. Його інституція запросила до Ванзеє (Ванзей) шість представників командування СС і дев'ять представників цивільних міністерств. Серед запрошених зокрема були і керівники міністерства східних територій, урядові керівники з окупованих територій, міністерство внутрішніх справ, міністерство іноземних справ, міністерство юстиції. Звичайно, йшлося про те, щоб пов'язати їх кров'ю, зробивши колективно відповідальними. Але Гайдріх мав на увазі не тільки колективну відповідальність. Не менш важливим було об'єднати навколо поставленої Райхом цілі всі державні інституції. Візьміть до уваги: щоб убити всіх європейських євреїв, потрібно припинити їхню легальну еміграцію у будь-якій формі. До Ванзейської конференції все ще існували якісь лазівки. Можна було виїхати до Швейцарії або куди-інде, відкупившись, віддавши всі свої банківські депозити, але взявши з собою певну суму в райхсмарках. Тепер цій практиці покладено край. Тож, з точки зору міністерства іноземних справ, ніхто з євреїв більше не має пільг, які могли б уберегти від депортації, навіть видатні фахівці чи люди зі зв'язками. Подібні практики припиняються. Міністерство має визнати, що приймає таке рішення, і не шукатиме способів його оминати. Це — один, проте репрезентативний приклад. Те саме стосувалося всіх інших державних установ.

Візьмемо ще один приклад. «Остаточне вирішення», безумовно, пов'язане зі значними витратами на транспортування. Необхідно регулярно забезпечувати потяги та вагони. Ті потяги, які їдуть до Німеччини з оstarбайтерами, людьми з захоплених територій Радянського

Союзу, мають їхати з Німеччини заповнені євреями — голландськими, французькими, австрійськими, угорськими. Все це потрібно було ретельно налагодити. Гайдріх хизується: у нас, мовляв, немає порожніх вагонів, адже ми сюди веземо працездатних робітників, а назад — до розташованих у Польщі концтаборів та фабрик смерті — пересилаємо євреїв, у Белжець, Собібор, Треблінку, Майданек і Аушвіц. Звичайно, це парафія міністерства транспорту, тож треба заручитися його підтримкою і переконатися, що його відповідні підрозділи виконають завдання щодо транспортування.

Третій приклад — міністерство фінансів. «Остаточне вирішення» — це недешеві заходи. Хто за них платитиме? Представники СС пояснюють, яким чином євреї платитимуть за своє власне вбивство. Якщо у депортованих євреїв немає грошей, нехай платять ті, у кого залишилися якісь статки, накопичення, депозити в німецьких банках. Те, з чого жирувало міністерство фінансів, тепер стає цариною СС, яка отримуватиме єврейські гроші, що підуть на організацію вбивства. Безумовно, як і в інших випадках, СС має переконатися, що міністерство фінансів дає згоду. Відтепер СС отримує виключне право використовувати ці заморожені кошти для розбудови Аушвіцу, забезпечення провізією контингенту, який охороняє Треблінку, розробки та будівництва печей, виплат підрозділам, що займаються транспортуванням.

Серед інших міністерств, з якими необхідно було домовлятися, — міністерство промисловості, але з ним СС вже домовилася до Ванзеї. Їм потрібен був «Циклон Б» у промислових масштабах. Міністерство промисловості мало надати дозвіл, щоб певні галузі зайнялися виробництвом цього продукту і за розкладом постачали його до «фабрик смерті». Тобто поза конференцією також відбуваються перемовини, під час яких поєднуються зусилля різних інституцій Третього району.

Підписи всіх учасників потрібні саме для того, щоб ніхто не смів заявити, що чогось не знав і його інституція не спроможна виділити гроші на це завдання. Перепрошую, шановний, відповів би тоді Гайдріх, ви підписалися під цим! І знову ми повертаємось до зіткнення інтересів професіоналів, які займаються різними сферами державного управління, та ідеологів, котрі прагнуть втілити ідею Гітлера про остаточне вбивство євреїв. Цей процес — наріжний камінь Ванзеї, та сама парадигмальна зміна у єврейському питанні (з нацистсько-арійської точки зору), яка вимагає безумовного унісону і повного консенсусу між двома конфліктуючими групами.

Дев'яти представникам міністерств необхідно було швидко усвідомити нову реальність. Одна річ, коли ви стверджуєте, що євреї не мають ніяких прав у Німеччині, що вони не належать до арійського населення, що вони позбавлені соціального захисту. Ви їх маргіналізуєте і сегрегуете. Це цілком зрозуміло. Вони — парії. Але зараз відбувається щось зовсім інше: вам кажуть, що євреї не просто парії разом з ромами, гомосексуалами, більшовиками, слов'янами. Ванзейська конференція замінює арійську ідею ідеєю соціального дарвінізму, згідно з якою євреї перебувають поза межами ієрархії. Вони не просто внизу ієрархії, найнижчий щабель людських істот. Вони за межами. У зародковому стані така думка присутня у «Майн кампф», але Ванзейська конференція її постулює та канонізує.

Чому власне тепер євреями займається СС, а не державні інституції? Тому що євреїв виведено за межі того, що ми називаємо «расою». Єдине, що з ними можна зробити, — це знищити. Соціальний дарвінізм іде семимильними кроками, стає на індустріальні рейки і йде в напрямку дуже важливої ідеї — що євреї є «баццями», «хворобою», вони втілюють усе те, від чого треба «вилікувати» суспільство. Оскільки на новозахоплених територіях їх доволі багато, ці території потребують «очищення». Коли учасники конференції говорять на цю тему, вони використовують свою специфічну орвелівську мову: розмовляють переважно про «спеціальну обробку». Наприклад, хтось питає, а що робити з тими євреями, які неспроможні працювати. СС відповідає: вони отримують «спеціальну обробку», себто — газові печі. У цих печах єврейські «баццями» проходять «обробку», після якої вже не загрожуватимуть існуванню Райху.

«Всі учасники конференції повністю усвідомлюють, що вони роблять. Тому для них принципово використовувати мову, що приховує сенс подій»

Якщо однією з символічних цілей конференції було затвердити колективну відповідальність, чи не свідчить це про те, що учасники розуміли «остаточне вирішення» як колективний злочин? На певному рівні своєї свідомості вони розуміли, що це злочин. Це, звісно, входить у суперечність з тим, як вони мали публічно себе поводити, тобто не просто не відчувати ніякої провини за участь у цій справі, але й виводити всю історію свого успіху зі «special treatment». Як говорить один із учасників, «ось чого ми досягли за лише тільки поміркованих Нюрнберзьких законів». Проте, намагаючись розділити відповідальність, вони свідомі того, що за певних обставин вона може настати.

Усі учасники конференції повністю усвідомлюють, що вони роблять. Тому для них принципово використовувати мову, що приховує сенс подій. «Геттоїзація євреїв», «аріанізація єврейського майна», «спеціальні табори», «ліквідація гетто» — це мова соціальної інженерії, яка принципово позбавляє речі їхнього безпосереднього смислу, заміняє людодержерські заходи квазііндустріальною раціоналістичною соціально-позитивістською термінологією. Вони використовують цей нацистський жаргончик із подвійною метою: він водночас відповідає ідеології і приховує реальність. Себто усе в розмові — і особливо на папері — виглядає цілком пристойно.

Усі учасники конференції, у першу чергу СС, також усвідомлюють, що їм потрібне «потьомкінське село», щоб продемонструвати світу, наскільки гуманно вони вирішують єврейське питання. І представникам уряду, і продажному «Червоному Хресту» вони тим самим доводять: ми ж аріюзували єврейське майно, побудували на ці гроші Терезієнштадт. Заселяємо туди євреїв, які воювали за Німеччину у Першій світовій війні, ветеранів, поранених, нагороджених орденами і медалями. Вони «обробці» не підлягають, ми переселимо їх в Терезієнштадт, щоб демонструвати американцям і англійцям. Мовляв, дивіться, як живуть євреї, якими ми опікуємося. Ми вивезли їх за межі Райху (вони використовують термін *Lebensgebiet*) — там вони спокійно доживають свій вік. Західні представники не зможуть нам закинути, що

ми порушуємо прийняті міжнародні закони. Звичайний трансфер населення, концтабори — ми це знаємо з Першої світової. Сполучені Штати роблять це з японцями, ми робимо це з євреями. За це вони готові нести відповідальність. За лаштунками цього «потьомкінського села» для корисних ідіотів із Заходу — Белжець, Треблінка, Аушвіц, Собібор.

Ще до питання провини та її усвідомлення окремими присутніми на конференції високопосадовцями нас звертає епізод, у якому один із вищих офіцерів помилково інтерпретує слова Крітцінгера — сина пастора — про моральні аспекти вбивства євреїв, думаючи, що його хочуть звинуватити у вбивстві невинних людей. Чи не свідчить ця нервова реакція про те, що усвідомлення своєї провини лежить дуже близько на поверхні їхньої свідомості і в будь-який момент готове проявитися? Адже у людей, насправді вневнених у своїй правоті, не виникає потреби захищатися чи виправдовуватися.

Ви запитали мене на початку, яке співвідношення того, що ми можемо довести документами, і що у фільмі вигадане. Ці драматичні моменти винесено за межі приміщення, де проходить конференція. Таким чином питання провини та нервових реакцій ніби винесено «за дужки» — воно присутнє в окремих розмовах Гайдріха з Шенгарттом, Ланге та Штуккартом. Або ж це питання виринає під час перерви, за чаєм чи бранді, коли Крітцінгер бере слово. Співвідношення того, що запротокольовано, до того, що перебувало поза межами протоколу, приблизно 4:1. І в цих 20 % режисер фільму показує себе вдумливим драматургом, який зображує нацистів не роботоподібними, зомбованими, шаблонно-ідеологічними, а людьми з професійними інтересами, особливостями психіки, амбіціями і інституційними ревностями. Також у фільмі наявні цікаві зіткнення персональних симпатій та антипатій, адже багато хто з учасників пов'язаний попереднім знайомством, їхні дружини спілкуються між собою, в них є спільні інтереси. Зіткнення реалізовано через мову, яку ми з вами не використовуємо, — мову нацистської ідеології, соціального дарвінізму і расової теорії, тобто всі вони мають бути на цій «частоті». Проте це не означає, що все відбувається механічно. У фільмі багато чого не детерміновано, і саме це перетворює документальний фільм на хорошу художню картину. Адже багато розмов відбувається на межі самовиправдовування і самозвинувачення.

Візьмемо Крітцінгера, заступника голови райхсканцелярії. Його грає прекрасний німецький актор Льюїс. Це актор з іменем, сильний актор. У фільмі він каже: «Може, я дозволяю собі таке питання, тому що я син пастора, але все ж таки мене цікавить — ось подивіться, у Бабиному Яру було знищено 33 771 людину». Крітцінгер посилається на рапорт з Києва: за два дні — така-то кількість людей. І в цю секунду ми нервово чекаємо, скаже він чи не скаже, що це знищення «впритул» — жінок, дітей, літніх людей — це власне чорна діра, тотальна моральна катастрофа. Ми спостерігаємо, як змінюється його обличчя, коли він розуміє те, що розуміємо і ми: він не може вимовити вголос всього, що відчуває. Він має ховатися, мімікувати під ідеологічний шаблон. Йому кажуть: ви що, не підписувалися під законами Третього райху, ви що — не нацист? Це каже йому хтось із солдафонів, який відповідає за «остаточне вирішен-

Директор імперської канцелярії Фрідріх Вільгельм Крітцінгер висловлює свої побоювання щодо морального стану німецьких солдатів, які беруть участь у масових розстрілах євреїв.
Кадр із фільму «Ванзейська конференція»

Державний секретар міністерства внутрішніх справ Вільгельм Штуккарт висловлюється щодо «остаточного вирішення єврейського питання».
Кадр із фільму «Ванзейська конференція»

ня» у Латвії. Крітцінгер виправдовується: ні, ні, я не про це дбаю, я дбаю виключно про психологічне здоров'я наших солдатів. Бо участь у таких заходах може спричинити пияцтво, депресію й суїцидальні нахили. Це ж страшна і важка річ — 900 людей вбити за годину, впритул. Це може дуже погано відбитися на моральному стані наших прекрасних солдатів.

У цей момент глядач переживає подвійне відкриття. Ми раптом розуміємо, що серед присутніх на Ванзейській конференції є люди, яким огидно обговорювати порядок денний, які розуміють, куди вони потрапили, і їм не все одно, під чим їх змушують підписуватися. Їм, м'яко кажучи, незручно, що доводиться виправдовуватися. Вони шукають будь-які зачіпки, щоб поставити під сумнів усе, що обговорюється чи відбувається. Проте їм кажуть, що кабінет міністрів, звичайно, має право на якісь там власні інтереси, але ж, колеги, шануйтеся, ви наш кабінет міністрів, ми з вами «однієї крові». Я не знаю, як це відбувалося насправді, бо ці амбівалентні почуття зображено не з протоколів. Виглядає так, немовби дехто з учасників-посадовців намагається загорнути свій сумнів у безпечну арійську мову.

Цей момент також демонструє зіткнення не лише між двома групами — ідеологів та професіоналів, а й між почуттям національного державотворчого обов'язку і здоровим глуздом добре освіченої людини. Крітцінгер (реальна особа, а не з фільму) — єдиний, хто як свідок на Нюрнберзькому процесі зізнався, що був присутній на конференції і абсолютно чітко усвідомлював її злочинний характер. Але у фільмі він — професіонал, який займається цивільним населенням, він не вояка. Йому треба вирішити для себе, що робити з цивільним населенням, яке він вважав частиною німецької цивілізації, нехай і на її сегрегованому рівні, на маргінесах. Як тепер з цим впоратись? Такі напружені психологічні моменти у фільмі виникають постійно — під час перепалки за столом, розмов в окремих кімнатах за лаштунками конференційної зали (в епізодах з Лютером з міністерства закордонних справ, Крітцінгером із райхсканцелярії і Штуккартом із міністерства внутрішніх справ). Одним із найвиразніших з точки зору кінодраматургії є епізод, коли Гайдріх під час перерви повертається до своїх колег (представників СС) і каже, що все найгірше вони вже проковтнули. Саме такі моменти підкреслюють режисерську майстерність.

«Просвітники створили універсум цінностей та смислів, на якому Ванзейська конференція ставить хрест»

Часто творці фільмів про Голокост і нацизм стають об'єктами жорсткої критики за начебто виправдання нацизму, якщо нацисти у стрічці зображуються недостатньо жакливими створіннями. Тож перед авторами, які намагаються проблематизувати цей образ, відшукати в ньому рефлексію, стоїть дилема, як реалізувати свій творчий задум і не впасти в самоцензуру, усвідомлюючи гостроту та чутливість сучільства до цієї теми, що зберігається вже понад 80 років.

Якщо їх зобразити відвертими мерзотниками, які цинічно обговорюють вбивство мільйонів євреїв, ви просто відштовхнули б від себе цих персонажів. Драматургія додає важливий вимір: ви асоціюєте себе з певним розвитком подій, намагаєтесь зрозуміти логіку «абсолютного зла», запитуете себе, як би ви самі впоралися з подібною ситуацією. Тут важлива не самоцензура режисера, а контекст поза Ванзейськими протоколами. Хто присутній на конференції? Там 15 учасників, з яких десять мають університетські дипломи (МА за німецькою системою), вісім — докторські ступені у сфері юриспруденції. Власне перед нами не якісь там виконавці волі Гітлера, не просто розбишака Айхман чи покидьок Гайдріх — перед нами добре освічені люди, представники високої німецької культури, як би ми її зараз не сприймали. Ми навряд чи асоціюємо себе з ними, але розуміємо, що Крітцінгер, Штуккарт, Лютер, які представляють цивільний апарат, мають можливість сказати: «Схаменіться, зупиніться, ми вже досягли таких значних успіхів у великій справі знищення єврейської бацили — все, досить».

Штуккарт, коли його запитують, що він пропонує робити з євреями, одруженими з німкенями, відповідає: «Я пропоную взагалі нічого не робити». В аудиторії шок. Як це — нічого не робити? Не закінчити вирішення єврейського питання остаточно?

Просвітництво починається в Пруссії, меншою мірою в Англії, але здебільшого серед німецьких та французьких еліт. Просвітники створили універсум цінностей та смислів, на якому Ванзейська конференція ставить хрест. Учасники події немовби стверджують, що на цій конференції вони закінчують з Просвітництвом із його ідеєю рівності людей незалежно від їхнього етнонаціонального чи расового походження. У нас може виникнути запитання, а хто насправді може знищити ідею Про-

світництва? Хіба що такі люди, як Трамп, у яких ані розуміння, ані пристойної освіти. На Ванзейській віллі перед нами — люди з пристойною освітою, і ми очікуємо, що вони в одному з нами просвітницькому дискурсі. Нам здавалося, що освіта викорінює ксенофобію, шовіністичні стереотипи, расові забобони. Насправді все навпаки: ці раціонально мислячі люди пристойної поведінки, представники німецької еліти використовують свої знання для того, щоб утверджувати шовіністичні стереотипи та ксенофобію і прославляти ідею сильнішої раси. У цьому й полягає головна «цивілізаційна місія» Ванзейської конференції — знищити будь-які наслідки Просвітництва. Одна з важливих фраз, яка не особливо виділяється у фільмі — про те, що немає більше німецьких євреїв. Так званих німців Мойсеевого віросповідання (акультурованих німецькомовних євреїв) убито, і навіть концепту такого вже не існує. Знищено навіть думку про те, що маргіналізовані євреї можуть стати частиною німецької нації. Головну мрію Просвітництва, дотичну до єврейського питання, ліквідовано. У цьому сенсі значення конференції для катастрофічного занепаду європейського гуманізму важко переоцінити.

І ще один епізод до питання про те, чим була Ванзейська конференція. Хтось із представників цивільних міністерств цитує документи, зокрема розпорядження райхсмаршала Герінга за липень 1941 року, в якому йдеться про необхідність перейти до «остаточного вирішення єврейського питання». Чому розпорядження липнєве, а обговорюється воно сім місяців по тому? Йому відповідають: те, що «було заборонено в листопаді, дозволено у грудні». Себто те, чого вермахт та СС не могли робити до кінця 1941 р., вони можуть робити у 1942-му. Організатори конференції мають чітке розуміння, що вони підбивають підсумки певного етапу і започатковують новий.

«Представники СС апелюють до практик, які прийняті в СРСР»

У чому ж полягала різниця між можливостями нацистів до і після грудня 1941 року?

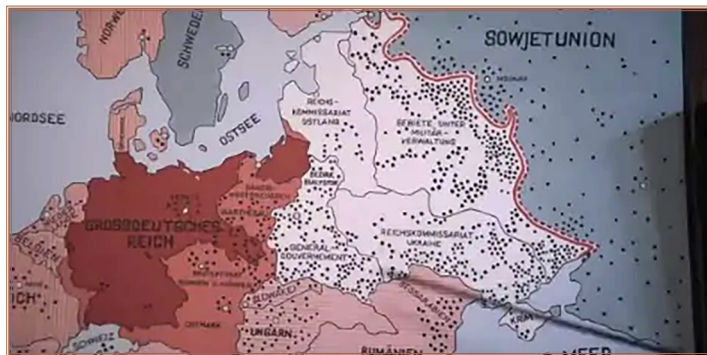
До початку Другої світової війни й нападу Третього райху на СРСР стратегічне завдання Райху полягало у тому, щоб створити території для проживання — *Judenrein Lebensgebiet*, — де не було б євреїв. Після введення в дію Нюрнберзьких законів 1935 року вони загалом мали змогу цього досягти. По-перше, внаслідок вимушеної еміграції, яка відбувалася після того, як з євреїв вичадили все, що можна було. По-друге, через депортацію євреїв із Німеччини та захоплених територій — Франції, Бельгії, Голландії, Польщі — в гетто (наприклад, Варшавське), які створюються на території Східної Європи. Так формувалися «вільні від євреїв» території. Але крім *Lebensgebiet* є ще *Lebensraum* — потенційні території Третього райху, які вермахт окупує, рухаючись на захід і на схід, захоплюючи всю Центральну, а невдовзі і Східну Європу. Після Мюнхенського пакту, анексії Австрії, захоплення Чехословаччини і розподілу Польщі адміністрація Райху зіткнулася зі складною проблемою, вирішити яку шляхом депортації чи геттоізації було б фізично неможливо. Вони створили комфортну територію *Judenfrei*, проте надзвичайно розширили її. У фільмі демонструють мапу, на якій безліч чорних точок.

Представники СС коментують: чорні точки — це місця концентрованого проживання єврейського населення. Отже, успіхи воєнної кампанії призвели до того, що фашистська Німеччина стала володаркою територій (на Балканах, у Східній Європі, Литві, Білорусі, Україні, Польщі) з багатомільйонним єврейським населенням.

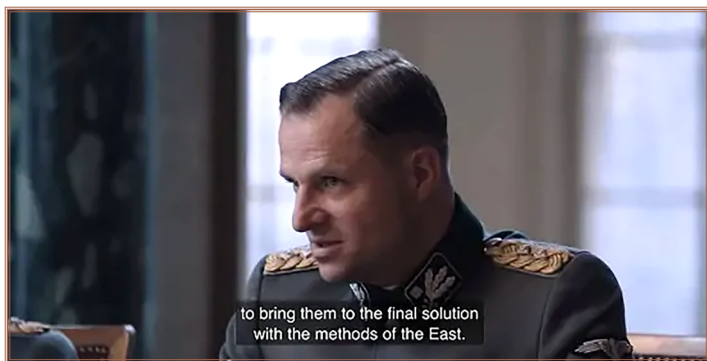
Висловлюється зауваження: чекайте, у нас був план виселення євреїв на Мадагаскар! Але ж тепер моря у розпорядженні англійців, — відповідають представники СС, — тож у нас немає ніякої можливості вивезти євреїв в Африку, бо британці потоплять увесь флот. Цей план уже нереальний. Ба більше, Сталін відмовився брати до себе євреїв, виселених з європейських територій. Це означає, що можливість переселення євреїв за межі *Lebensraum* у Сибір також уже не розглядається. Але ж Третьому райху потрібна чиста, тобто *Judenrein*-територія. Залишається одне — тотальне вбивство.

Ванзейська конференція без еківоків постулює: німці вирішують проблеми, які виникли тільки тоді, коли вони почали рухатися зі «своїх» частини окупованої Польщі на території, які контролював Радянський Союз. Таким чином євреї західних радянських республік опинилися на території Третього райху. Після того як певну частину євреїв — близько 800 тисяч — до грудня 1941 р. було розстріляно по ярах, для тих, хто залишився і кого треба було перевезти з інших частин Європи, на території Польщі починають будувати спеціальні табори. Тімоті Снайдер називає їх «фабриками смерті». Ми відрізняємо їх від концентраційних таборів, оскільки вони були облаштовані для вбивства людей упродовж лічених годин після прибуття, а не для постійного проживання та примусових робіт. Люди Гайдриха на це натякають, хизуються цим. Вони кажуть прямим текстом: ми доставимо євреїв на схід і вирішимо їхнє питання, як на сході.

Що тут мається на увазі? Пригадаємо, що Сталін робить із цілими прошарками населення — об'єктами його соціальної інженерії. Він їх убиває. Це були так звані старі спеціалісти, які навчалися у вишах до 1917 р., або куркулі, троцькісти (будь-хто, кого Сталін означив троцькістом), лівий фронт Комінтерну (занадто лівий та космополітичний для консерватора й шовініста Сталіна). Власне будь-який прошарок населення, який заважає зміцненню і подальшій узурпації влади, відправляють до Сибіру, висилають на Соловки, у концентраційні табори ГУЛАГу або вбивають у підвалах НКВС під час великих чисток. Саме такий підхід Гайдриха, не без людоджерської логіки, називає «як на сході». Представ-

Мапа розселення євреїв у Європі.
Кадр із фільму «Ванзейська конференція»

Райнгард Гайдріх виступає перед учасниками Ванзейської конференції.

Кадр із фільму «Ванзейська конференція»

ники СС апелюють до практик, які прийняті у СРСР, тому вони женуть депортованих саме туди і облаштовують фабрики смерті саме там — на територіях, що опинилися під подвійною окупацією. Там, де радянською і нацистською владою знищено абсолютно всі цивільні інститути. Там, де унеможливлений будь-який супротив. Війна для СС є не перешкодою, а навпаки вікном нових нечуваних можливостей.

Із липня 1941 р., відразу після нападу Німеччини на СРСР, до січня 1942 р., до Ванзейської конференції, було вбито 700–800 тисяч євреїв. Це хронологічні рамки того, що ми називаємо *Holocaust by bullets* — Голокост від куль. Сценарій відпрацьований. Айнзацгрупи беруть під контроль певне місто чи містечко, зганяють єврейське населення, морять його голодом протягом трьох-чотирьох днів чи тижня (щоб придушити будь-яку здатність до спротиву), залякують місцеве населення, щоб воно не годувало та не переховувало євреїв; потім євреїв відвозять у ліс і розстрілюють одне за одним, як це було, наприклад, у Тикоціні (по одному з «Вальтера») чи у Бердичеві (18 тисяч за декілька днів із кулеметів). На Бабин Яр представники СС посилаються як на випадок з «ідеальними умовами». Звичайно, звиклі до сталінських депортацій євреї очікували, що їх будуть кудись вивозити, але сподівалися, що все буде тихо-мирно. Місцеве населення також знало, що таке депортація цілої соціальної групи. Воно до такого звикло. Практиками депортацій, убивств та чисток цілих груп населення Сталін показав, що на захоплених радянських територіях нацистам можна робити те саме. Це, так би мовити, нормативно, нормально, знайома та прийнята форма. Саме це і було головним відкриттям для вермахта з кінця червня до грудня 1941 р.

Отже, якщо населення ставиться до такої практики індиферентно, а євреїв під контролем Німеччини стає все більше, треба їх вбивство перевести на індустріальні рейки. Для цього й зібрали Ванзейську конференцію.

«Сьогоднішні учасники «Ванзейської конференції» не ховаються. Вони нахабно, з перекривленими обличчями Захарової чи Пескова, обговорюють «остаточне вирішення українського питання»»

Питання до Вашої тези про вирок ідеям Просвітництва. А яка їм сьогодні є альтернатива, якщо освіта і знання ні від чого не убезпечують і нічого не гарантують? У чому тоді «коріння зла» і чому антинацистські slogani на кшталт «Never again» в останнє десятиріччя звучать особливо безпорадно?

На кожному історичному етапі з'являються групи людей, які підпорядковують собі науку, культуру, публічний дискурс, роблячи його державним ідеологічним дискурсом. Вони повністю ідеологізують культурний простір, який тепер є частиною однієї монолітної ідеології. У першу чергу ідеологізації піддається мова. Ми з вами говорили у інших інтерв'ю, що немає різниці між «русским миром» і *Lebensraum*. Немає різниці між поняттям «велич російської культури» і поняттям «*Deutschland über alles*» — це один і той самий дискурс. Фашизм у перекладі, як каже російське прислів'я, на «язык родных осин». Якщо ви створюєте шовіністичну державну ідеологію, ви підпорядковуєте цій ідеології весь культурний дискурс на території, яку контролюєте. Усіх, хто не вписується в цей дискурс, примушують замовкнути, вбивають чи витісняють за межі країни. І так створюються ідеальні умови, щоб з *Never again* виникло *again*. Ми це бачимо у сьогоdnішніх Росії, Північній Кореї, Ірані і, страшно сказати, у Сполучених Штатах.

Це катастрофа просвітницької ідеї. Коли ви берете якусь ідею і робите її єдиною можливою, якій підпорядковане все, від промисловості до культури, то спочатку починають палити книжки, а потім — людей. Як казав Давид Самойлов: «Природа мысли такова, мой друг, что доведи любую до конца, и враз паленым волосом запахнет».

Ми не навчилися розпізнавати ці мовні категорії як поняття, за якими стоїть нацистська тоталітарна ідеологія, яка робить це саме *again* можливим. Ми з вами можемо обговорювати уроки минулих гуманістичних катастроф і тішити себе думкою, що люди, відповідальні за те, що відбулося, — невігласи й покидьки. Гітлера можна вважати невігласом, так само як і Путіна, адже вони — типове тривіальне втілення всього того, що Ханна Арендт назвала «банальним злом». Проте зверніть увагу: Геббельс мав докторський ступінь, Владислав Сурков — вельми освічена людина, Олександр Проханов — далеко не бездарний і плідний письменник. Ці люди є злом, але не банальним. Ми не навчилися його ідентифікувати й називати своїм іменем. Нам легше мати справу з формулою «банальне зло», яка насправді сьогодні не працює. Коли використовується мова з подвійними сенсами, орвелівський *double talk* на кшталт «ліквідація куркульства як класу», «особлива обробка» євреїв, «спеціальна операція» в Україні — ми не вміємо це аналізувати, щоб довести, що за такими поняттями стоїть фашистська ідеологія незалежно від мови, географічної широти і довготи. Ми є свідками того, як концептуалізована ненависть та наукове людоджерство стають частиною державної ідеології. Фільм, про який ідеться, вчить нас бачити Ванзейську конференцію у ширшому сенсі. Вона не закінчилась. Сьогоднішні учасники «Ванзейської конференції» не ховаються. Вони нахабно, з перекривленими обличчями Захарової чи Пескова, обговорюють «остаточне вирішення українського питання».

Розмовляла Анна Медведовська

Літературна редакція Ольги Дячук

У публікації використано світлини з відкритих джерел

Проект виходить за підтримки канадської неурядової організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE)

Джерело: Україна модерна

IN MEMORIAM

НЕЛЯ ВІКТОРІВНА ЮЩЕНКО (01.02.1942–07.05.2025)

Знову біль, знову горе. 7 травня 2025 року пішла від нас наша близька старша подруга, наша вірна колежанка Неля (Неоніла) Вікторівна Ющенко. Наша дорога Неля Вікторівна більше ніж двадцять років була беззмінною бухгалтеркою та адміністраторкою Українського центру вивчення історії Голокосту. Пані Неля була учасницею і свідком усіх наших досягнень, усіх переживань, усіх труднощів, усієї боротьби за те, щоб ми, українці, ставали кращими... Без перебільшення: вчителі історії з усієї країни, з усіх куточків країни знали і знають, любили і люблять нашу Нелю Вікторівну. Її любов до людей, до життя, її життєвий досвід (величезний), відчуття іншої людини, спокій, безстрашність завжди допомагали і рятували нас, тих, хто був поряд із Нелею Вікторівною.

У 2002 році Неля Вікторівна вийшла на пенсію і пішла працювати до Українського центру вивчення історії Голокосту... Завжди будемо дякувати Богу і тим людям, що познайомили нас із пані Нелею, не можна уявити собі наш Центр без неї... І не будемо так собі уявляти, вона з нами, назавжди з нами, назавжди в нашій пам'яті.

Так важко... Неля Вікторівна народилась під час війни і залишила цей світ також під час війни. Пішла у за-світи, переживаючи і хвилюючись сильно за нас всіх, за нашу Україну. Як вона хвилювалась за країну, за людей! Допомагала як тільки могла. Як вона чекала нашої Перемоги, люто ненавиділа московського ворога і вболівала душею за кожного захисника і кожную захисницю України. Останніми роками Неля Вікторівна писала спогади про своє життя (а там було що згадати: дитинство під час німецької окупації та війни, юність і молодість у повоєнні десятиліття на Житомирщині, студентські роки, замерзлий Казахстан у 1950–1960-ті, робота інженером по всій Україні, двоє дітей, улюблена онука, сила і мужність, шляхетність і порядність протягом усього життя). І зараз у нас є величезний товстий зошит її спогадів, написаних її рукою...

У неї було чудове почуття гумору, з пані Нелею було дуже легко завжди говорити, вона ніколи не тиснула, і можна було не шукати, не підбирати якісь правильні слова, а просто відкрито говорити. Яка ж була привілея, яка честь, яка радість і задоволення спілкуватись із нашою Нелею Вікторівною... Їй подобалось, схоже, все її довге, але таке швидкоплинне життя турбуватись про інших. І як вона це робила, і робила у прямому сенсі до останнього свого дня в цьому світі, до зупинки серця ввечері 7 травня 2025 року. Як же боляче! Її дзвінкий голос, її посмішка, її сміх, її обійми будуть із нами назавжди. Завдяки нашій дорогій і рідній Нелі Вікторівні ми кращими ставали... Без неї порожне, яку вже не заповнити...

Головним бажанням і заповідною мрією Нелі Вікторівни Ющенко була Перемога України. І заради її пам'яті Ми Переможемо!!

Великі співчуття її рідним та близьким.

Світлий образ пані Нелі завжди залишиться в нашому серці і в нашій пам'яті.

Співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. Науково-методичний семінар «Історія геноцидів в Україні: вивчення досвіду та виклики сучасності».
2. Освітній семінар-школа «Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять».
3. Освітні події.
4. Наукові події.
5. Полеміка.
6. Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kyiv.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kyiv.ua

Редакційна колегія:
Любов Кремінець
Анатолій Подольський
Олена Пазюк

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова